

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
MUQIMIY NOMIDAGI QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA‘LIM FAKULTETI

“Himoyaga tavsiya etilsin”.
Fakultet dekani:

_____ **B.Olimov.**
“___” _____ **2020- yil**

5111700 – “Boshlang‘ich ta‘lim va sport-tarbiyaviy ish” ta‘lim yo‘nalishi
IV kurs 402- guruh talabasi Miryusupova Ozodaxon Murtozoxon qizining
“O‘zbek tilida so‘z variantlari va ularni boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga
o‘rgatish metodikasi” mavzusida yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar:
_____ **Rashidxon Shukurov,**
“Boshlang‘ich ta‘lim” kafedrası dotsenti, filol. f. n.

Taqrizchilar:
_____ **Mirhojiddin Jamoliddinov,**
“O‘zbek adabiyoti” kafedrası dotsenti, filol. f.n.

_____ **Miryusupova Ra‘noxon,**
Qo‘qon shahridagi 33- umumiy o‘rta ta‘lim maktabi
Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi.

“Himoyaga tavsiya etilsin.”
Kafedra mudiri:
_____ **G‘.Rahmonov.**

“___” _____ **2020- yili.**

Q O ‘ Q O N – 2 0 2 0

MUNDARIJA

Kirish. Ishning umumiy tavsifi.....	4
I BOB SO'Z VARIANTLARINING O'RGANILISH DARAJASI.....	10
1.1-§. Tilshunoslikda so'z variantlari mavzusida yozilgan tadqiqotlar tahlili....	8
1.2-§ So'z variantlariga yondosh hodisalarni farqlash mezonlari.....	
 Birinchi bob bo'yicha xulosalar.....	 24
II BOB. BOSHLANG'ICH TA'LIM MASHG'ULOTLARIDADA SO'Z VARIANTLARI VA UNGA YONDOSH HODISALARNI O'QITISH.....	25
2.1-§. Boshlang'ich sinflarda lug'at tarkibi va leksik ma'no turlarini o'rgatishga doir mashg'ulotlar mazmuni	
2.2-§. So'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'qitishda lug'atlar bilan ishlash.....	28
2.3-§. So'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'qitishda interfaol o'yinlardan foydalanish.....	
 Ikkinchi bob bo'yicha xulosalar.....	 50
Umumiy xulosa va tavsiyalar.....	51
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	54
Ilovalar.....	58

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda tilshunoslikdagi soʻz variantlariga oid maʼlumotlarni boshlangʻich taʼlim ona tili darslarida oʻrgatish metodikasi yuzasidan nazariy va amaliy ishlar yoritilgan. Talabanning amaliy faoliyati yuzasidan ijobiy tavsiyalari taqdim etilgan.

Glossariy: metod, metodika, pedagogika, dars maqsadi, dars jihozi, dars turi, soʻz variantlari, omonim, sinonim, antonim, paronim, lugʻat, lugʻat tarkibi, innovatsion oʻyinlar.

Глоссарий: метод, методология, педагогика, цель урока, план урока, тип урока,

Glossary: method, methodology, pedagogy, lesson purpose, lesson plan, type of lesson,

Tasdiqlayman.
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim
fakulteti dekani
_____B.U.Olimov.
“ ____ ” _____ 2019- yil.

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti
5111700 – “Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish” ta'lim yo'nalishi
4- kurs 402- guruh talabasi Miryusupova Ozodaxon Murtozoxon qizi tomonidan bajariladigan

BITIRUV MALAKAVIY ISH BO'YICHA TOPSHIRIQ VARAQASI

Ishning mavzusi: “O'zbek tilida so'z variantlari va ularni boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'rgatish metodikasi” institut rektorining 2019- yil _____dagi ____ “T” -sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan.

Ishni topshirish muddati: 2020- yil aprel.

Mavzu bo'yicha dastlabki ma'lumotlar beruvchi adabiyotlar:

1. Shukurov R. So'z variantlarining leksik-semantik differentsiatsiyasi. T., “Fan”, 2006
2. T.G'afforova, E.Shodmonov, X.G'ulomova .Ona tili. 1-sinf uchun darslik, ”Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati,-T.:2019
3. Hasanboyev J., To'raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O., Usmanov N. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – T.: Fan va texnologiya. 2009. – 672 b
4. K.Qosimova, S.Fuzailov, A.Ne'matova. Ona tili. 2-sinf uchun darslik, Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi ,T:2018.
5. .G'ulomov A., Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.:«Universitet», 2001. -B. 29
6. Matchonov S., G'ulomova X., Dolimov Z. 4-sinfda o'qish darslari. O'qituvchi kitobi. – Toshkent: Yangiyo'l, 2017. – 192 b.
7. Matchonov S., Shojalilov A. va boshq. O'qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. – Toshkent: Yangiyo'l poligraph service, 2017. – 216 b.
8. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov V. O'zbek xalq maqollari. –Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.
9. Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyeva R. O'qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2016. – 224 b.
10. Yo'ldoshev J. ... Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
11. G'afforova T. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Tafakkur, 2011. – 160 b.
12. G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O'qish kitobi. 1- sinf. – Toshkent: Sharq, 2017. – 128 b.
13. G'afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. O'qish kitobi. 2- sinf. – Toshkent: Sharq, 2018. – 176 b.
14. Ziyodova T. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish. Ona tili o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma/ Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 80 b.
15. <http://www.Ziyo.net>;
<http://www.ziyouz.uz>

Ishning maqsadi va kutilayotgan natijalar: Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tili mashg'ulotlarida so'z variantlarini unga yondosh hodisalar bilan o'qitish bo'yicha nazariy va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish.

Ona tili darslarida so'z variantlarini unga yondosh hodisalarni o'rgatish orqali nazariy va amaliy ma'lumotlar keng hamda atroflicha o'rta tashlanib, bu ma'lumotlardan boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani mashg'ulotlarida nazariy material sifatida foydalanish mumkin. Ishdan amaliy jihatdan o'rta maktabning boshlang'ich ta'limida va pedagogika institutlarining tegishli bo'limlari talabalari bitiruv malakaviy ish, kurs ishi loyihalari uchun material sifatida hamda malakaviy amaliyoti davomida amaliy foydalanishlari mumkin. So'z variantlarini o'rgatishga doir innobatsion o'yinlar yuzasidan mulohazalar ishlab chiqishga harakat qildik.

Ishni bajarish rejasi:

№	Vazifalarning mazmuni	Bajarish muddati	Kafedrada ijrosi muhokama qilingan aniq sana va ilmiy rahbar imzosi	
			Sana	Ilmiy rahbar imzosi
1	Bitiruv malakaviy ishiga reja tuzish, foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxatini belgilash, adabiyotlardagi mavzu yuzasidan fikrlarni to'plash	2019- yil sentabr		
2	Ishning kirish va birinchi bobi yuzasidan to'plangan materiallarni tahrir qilish, adabiyotlar bo'yicha muqoyasalashni tashkil etish	2019- yil oktabr		
3	Ishning ikkinchi bobi yuzasidan to'plangan materiallarni tahrir qilish, adabiyotlar bo'yicha muqoyasalashni tashkillash	2019- yil noyabr		
4	O'rganilgan adabiyotlardagi bir-birini to'ldiruvchi, rad etuvchi va yangi fikr sifatida taklif qilinuvchi mulohazalarni aniqlash, ularni tahlilga kiritish	2019- yil dekabr		
5	Ishning kirish va birinchi bobining qoralama nusxasini yozib tugallash va rahbarga taqdim etish	2020- yil yanvar		
6	Ishning ikkinchi bobining qoralama nusxasini yozib tugallash va rahbarga taqdim etish	2020- yil fevral		
7	Ish yuzasidan tajriba-sinov ishlarini o'tkazish, natijalarni tahlil etish, umumiy xulosa va takliflarni kiritgan holda rahbarga taqdim etish, kamchiliklarni bartaraf etib, ishning oqlama nusxaga ko'chirish	2020- yil mart		
8	Ishning eng so'nggi nusxasini rahbarga taqdim etish va ish uchun rahbar xulosasini olish	2020- yil aprel		
9	Rahbar xulosasiga binoan ishni tahlil qilish, ish yuzasidan ichki va tashqi taqrizlarni olib, tahlil etish, kamchiliklarni hisobga olib himoyaga tayyorgarlik ko'rish, taqdimot tayyorlash	2020- yil may		
10	BMI ni himoya uchun YDA komissiyasiga taqdim etish va ishni himoya qilish	2020- yil iyun		

Bitiruv malakaviy ish rahbari: _____ Shukurov Rashidxon.
(imzo) (FISH)

Kafedra mudiri: _____ Rahmonov G'afforjon.
(imzo) (FISH)

Topshiriqni oldim: _____ qizi.
(imzo) (FISH)

2019- yil 15- sentyabr.

Topshiriqni BMI bilan birga
YDA komissiyasiga topshirdim: _____ Miryusupova Ozodaxon Murtozoxon qizi.
(imzo) (FISH)

2020- yil 28- may.

**“BOSHLANG‘ICH TA‘LIM” KAFEDRASINING MAJLIS
BAYONNOMASIDAN KO‘CHIRMA**

2020- yil 27- may

Qo‘qon shahri

Majlis raisi: G‘.Rahmonov.

Majlis kotibi: D.Mahmudova.

K U N T A R T I B I:

Har xil masalalar: Bitiruv malakaviy ishlarni himoyaga tavsiya etish haqida.
Eshitildi:

Kafedra mudiri G‘.Rahmonov so‘zi: “Boshlang‘ich ta‘lim va sport-tarbiyaviy ish” ta‘lim yo‘nalishi IV kurs 402- guruh talabasi Miryusupova Ozodaxon Murtozoxon qizining “O‘zbek tilida so‘z variantlari va ularni boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga o‘rgatish metodikasi” mavzusidagi BMI tugallangan ish sifatida himoyaga tavsiya etilsin.

Ichki taqrizchi Qo‘qon DPI “O‘zbek adabiyoti” kafedrasi mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent Mirhojiddin Jamoliddinov, tashqi taqrizchi etib Qo‘qon shahridagi 33-umumiy o‘rta ta‘lim maktabi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi Miryusopova Ra‘noxon nomzodini tavsiya qilaman.

KAFEDRA YIG‘ILISHI QAROR QILADI:

1.Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim fakulteti 5111700 – “Boshlang‘ich ta‘lim va sport-tarbiyaviy ish” ta‘lim yo‘nalishi IV kurs 402- guruh talabasi Miryusupova Ozodaxon Murtozoxon qizining “O‘zbek tilida so‘z variantlari va ularni boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga o‘rgatish metodikasi” mavzusidagi BMI tugallangan ish sifatida himoyaga tavsiya etilsin.

2. Qo‘qon DPI “O‘zbek adabiyoti” kafedrasi mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent Mirhojiddin Jamoliddinov ichki taqrizchi, Qo‘qon shahridagi 33-umumiy o‘rta ta‘lim maktabi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi Ra‘noxon Miryunosovani tashqi taqrizchi etib tayinlansin.

3. Bitiruv malakaviy ishni nizom talablariga mos rasmiylashtirilgan holatda muddatida topshirish BMI rahbari va bitiruvchi zimmasiga yuklatilsin.

Majlis raisi:

G‘.Rahmonov.

Ko‘chirma asliga to‘g‘ri.

Majlis kotibi:

D.Mahmudova.

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti 5111700 – “Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish” ta'lim yo'nalishi IV kurs 402- guruh talabasi
Miryusupova Ozodaxon Murtozoxon qizining “O'zbek tilida so'z variantlari va ularni boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'rgatish metodikasi” mavzusidagi BMIGA ilmiy rahbar xulosasi

So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida erishilgan yutuqlar ta'lim mazmuni va o'qitish usullariga tub o'zgarishlar kiritish zaruratini vujudga keltirdi. Bunday zaruriyat O'zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni, “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni mantiqidan kelib chiqadi. Bu qonunlar o'zbek tilining imkoniyatlarini, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida to'la ruyobga chiqarishga undaydi. Ana shu imkoniyatlarni tegishli darajada ko'rsatish va amalda mustahkamlash, ayniqsa, ona tili o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Mazkur mas'uliyat va zaruriyatni anglagan talaba savodxonlik bilan bog'liq mazkur tadqiqotni o'rgainishga va boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'rgatish yo'l va usullari yuzasidan izlanishlar olib brogan.

Boshlang'ich sinfda ona tili darslarining maqsadi o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, hozirjavoblik qobiliyatini shakllantirish bilan bir vaqtda tilning lug'at tarkibi va uning badiiy tasvirga boyligiga oid nazariy tushunchalarni ham o'rgatib borishdan iborat.

Bitiruv malakaviy ishda so'z variantlari hodisasining tilshunoslikda o'ganilishi masalasi chuqur o'rganilgan va tahlil etilgan. So'z variantlarining yondosh hodisalardan farqlash mezonlari yuzasidan nazariy bilim egallab, nazariy bilimlardan ishning amaliy bobida foydalangan.

Ish reja bo'yicha, mantiqiy fikrlar asosida, izchil bayon qilingan. Ish mazmunan chuqur yoritilgan, yozilish uslubi sodda va tushunarli.

Talaba ishning amaliy tomonlarini yoritishda Qo'qon shahar XTBga qarashli 33-maktabda olib borgan pedagogik amaliyot davridagi kuzatishlari va tajribalariga asosan xulosalar chiqargan.

Ishning ikkinchi bob boshlang'ich sinf ona tili darslarida lug'at ustida ishlash, ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli so'zlarni o'rgatish jarayonida so'z variantlarini

ham o'rgatish usullari, hamda ularni o'rgatishda innovatsion o'yin texnologiyalaridan foydalanish usullarini o'rgatish darslikdagi matnlar asosida atroflicha tahlil qilib berilgan.

Talaba Ozoda Miryunusova quyidagi xulosaga kelgan:

So'z variantlari nazariy jihatdan to'liq o'rganilsa, darslik va qo'llanmalarda so'z variantlarini unga yondosh hodisalar bilan (omonimlar, paronimlar) chalkashtirishlarning oldi olinadi. So'z variantlari yuzasidan grammatik tushunchalar to'liq anglatilsa, chuqur va puxta bilim berish choralari ko'rilsa, o'quvchilarning savodxonligi oshiriladi; izlanish va fikrlash malakalarini shakllantirishga yordam beradigan ta'lim mazmuni va metodlaridan foydalanilsa, bir so'z bilan aytganda mavjud imkoniyatlar to'la ishga solinsa, o'quvchilarning so'z variantlari va unga yondosh hodisalar yuzasidan talab darajasida bilim olishlariga hamda ijodiy matn yaratishda amaliy qo'llash malakalari ta'minlanadi.

Ishda belgilab olingan maqsad va muammolar o'z yechimini topganligini inobatga olib, uni himoyaga tavsiya etaman.

Ilmiy rahbar:

R.Shukurov, F.f.n, dotsent

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti 5111700 – “Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish” ta'lim yo'nalishi IV kurs 402- guruh talabasi
Miryusupova Ozodaxon Murtozoxon qizining “O'zbek tilida so'z variantlari va ularni boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'rgatish metodikasi” mavzusidagi BMiga taqriz (ichki)

Hozirgi zamon o'qituvchisi ilg'or tajriba, fan yutuqlari bilan qurollangan bo'lishi kerak. Lekin so'nggi yillargacha, boshqa fanlar qatori, ona tilining o'qitilishiga yetarli e'tibor berilmadi, puxta ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqilmadi. Xususan, darsliklar mazmuni va ulardagi materialning berilish tarzi fan yutuqlaridan orqada qoldi. Shu bois o'rta hamda oliy maktab darsliklari mazmunida keskin farq va uzulishlar yuzaga keldi. Bu narsa o'rta maktab o'qituvchilari faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Ona tili darsliklari mazmunini takomillashtirish, fan yutuqlarini maktab hayotiga tatbiq etish shu kunning muhim vazifalaridandir. Shu jihatdan mazkur tadqiqot fan yutuqlaridan biri bo'lmish so'z variantlari masalalariga bag'ishlanganligi mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Shuningdek, Mamlakatimiz prezidenti Sh.Mirziyoyev: “Olimlarimiz eng yaxshi an'analarni o'zlashtirib, tarixiy merosimizni chuqur o'rganib, buyuk ajdodlarimizning ishlarini munosib davom ettirmoqdalar. Ilmiy ziyolilarimizning muhim fazilati hamma vaqt bilimga, ilg'or ilmiy tafakkurning oldingi marralarida bo'lishiga intilishdan iborat”, – deb olimlar mehnatini yuqori baholadilar va buni talaba talaba Ozoda Miryusupova to'g'ri anglab, institutimiz dotsenti Rasid Shukurov o'rgangan va o'zbek tilshunosligiga olib kirgan so'z variantlari hodisasini boshlang'ich sinflardan o'rgatish masalasi bilan shug'ullangan. Ishonch bilan aytamanki, uddasidan chiqqan.

Mazkur BMda so'z variantlari hodisasi maktablarda o'gatilmasligi qayd etilgan holda, uni o'rgatishni boshlang'ich sinfdanoq o'gatish kerak, degan xulosaga keladi. So'z variantlari maktablarda o'rgatilsa, quyidagi farazlarni ilgari suradi:

so'z variantlari nazariy jihatdan to'liq o'rganilsa, darslik va qo'llanmalarda so'z variantlarini unga yondosh hodisalar bilan (omonimlar, paronimlar)

chalkashtirishlarning oldi olinadi. So'z variantlari yuzasidan grammatik tushunchalar to'liq anglatilsa, chuqur va puxta bilim berish choralari ko'rilsa, o'quvchilarning savodxonligi oshiriladi; izlanish va fikrlash malakalarini shakllantirishga yordam beradigan ta'lim mazmuni va metodlaridan foydalanilsa, bir so'z bilan aytganda mavjud imkoniyatlar to'la ishga solinsa, o'quvchilarning so'z variantlari va unga yondosh hodisalar yuzasidan talab darajasida bilim olishlariga hamda ijodiy matn yaratishda amaliy qo'llash malakalari ta'minlanadi.

Mazkur BMIdan ko'zlangan maqsad va vazifalar o'z yechimini topgan.

Davlat pedagogik amaliyoti o'talgan Qo'qon shahridagi 33-maktabda tajiraba-sinov ishlari olib borilgan. Tajriba –sinov ishlari natijalari BMIda yoritilgan. Ayniqsa, lug'at doskasini tashkil etish, doska yangilanib borilib, unda o'quvchilar lug'atini boyitishga xizmat qiladigan omonim, sinonim, paronim, so'z variantlari hamda yangi so'zlarning berib borilishi menga ma'qul bo'di.

Xullas, mazkur BMIni tugallangan ish sifatida himoyaga tavsiya etaman.

Taqrizchi:

M.Jamoliddinov, O'zbek adabiyoti
kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti 5111700 – “Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish” ta'lim yo'nalishi IV kurs 402- guruh talabasi
Miryusupova Ozodaxon Murtozoxon qizining “O'zbek tilida so'z variantlari va ularni boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'rgatish metodikasi” mavzusidagi BMiga taqriz (tashqi)

Hozirgi kunda o'quvchilar savodxonligini oshirishga qaratilayotgan katta e'tiborni hisobga olsak, savodxonlik bilan bog'liq bo'lgan so'z variantlari mavzusining o'rganilishi va ona tili ta'limida so'z variantlariga yondosh hodisalarni o'rgatish jarayonida o'qitishning usullarini ishlab chiqish mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Ushbu tadqiqotda o'zbek tilshunosligining sunggi yutuqlari asosida metodik maqsadlarda so'z variantlarining nazariy talqini amalga oshirilgan, o'zbek tili o'qitish metodikasida ilk bor umumiy ta'lim tizimida so'z variantlarini o'rgatishning usullari ishlab chiqilgan, mavzu yuzasidan chuqur va puxta bilim berishning samarali usullari aniqlangan, so'z variantlari mavzusining o'zbek tilshunosligida o'rganilishi tahlil etilgan, so'z variantlarini unga yondosh hodisalardan farqlash masalalari o'rganilgan, ularni turli innovatsion o'yinlar orqali ona tili ta'limiga olib kirish masalalari ishlab chiqilgan. Ishlab chiqilgan usul va innovatsion o'yinlardan Qo'qon shahridagi 33-maktab boshlang'ich sinf onatila darslarida foydalanildi. O'tkazilgan tajriba natijasini ko'rsatdi. 3-4-sinf o'quvchilari so'z variantlari hodisasini anglab yetdilar, so'z variantlari, shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli, paronim so'zlar lug'atini tuzib chiqdilar. Ularni bir-biridan ajratib, nutqda o'rinli qo'lashga erishdilar. Bunda QDPI talabasi Ozoda Miryunysovaning alohida mehnati sezildi. Talaba amaliyot davrida o'zining tirishqoqligi bilan yaxshi va samarali natijaga erishdi. Unda kasbiy fidokorlik seziladi. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchlari so'z variantlari boshlang'ich sinflarga og'irlik qilishini ta'kidlasalar-da, Ozoda tajriba-sinov ishlarini to'xtatmadi. Darsdan tashqari mashg'ulotlar olib bordi. Sinfda pochtaion taxtasini tashkil qildi, o'quvchilardan pochtaionlar tayinladi. Faol pochtaion-o'quvchilarni pochtaion

shapkasi bilan va eng yaxshi lug'at tuzgan o'quvchilarni lug'atshunos nominatsiyasi bilan taqdirlab bordi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari qalbiga yo'l topa oldi. Ona tili va o'qish mashg'ulotlarda turli innovatsion usullardan foydalandi. O'qish kitobidagi matnlar bilan ishlaganda ham so'zlarning variantlarini, ma'nodosh, shakldoshligini topishlariga yo'naltirdi. Fanlararo integratsiyalashgan ta'limdan foydalanib, darsga o'quvchilarni qiziqтира oldi. O'quvchilarning eng kichik qoboliatlarini ham topib, qobiliyatlariga qarab topshiriq va vazifalar berdi.

Xullas, talaba Ozodaxon Miryunusovadan kelajakda yaxshi o'qituvchi chiqishiga ishonaman.

Uning so'z variantlarini boshlang'ich sinflarga o'rgatish haqidagi BMIning himoyaga tavsiya etaman.

Taqrizchi:

Ra'noxon Miryunosova, Qo'qon shahridagi
33- maktab boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Ishning umumiy tavsifi

Ishning dolzarbligi. Mamlakatimiz prezidenti Sh.Mirziyoyev: “Olimlarimiz eng yaxshi an’analarni o’zlashtirib, tarixiy merosimizni chuqur o’rganib, buyuk ajdodlarimizning ishlarini munosib davom ettirmoqdalar. Ilmiy ziyolilarimizning muhum fazilati hamma vaqt bilimga, ilg’or ilmiy tafakkurning oldingi marralarida bo’lishiga intilishdan iborat”, – deb olimlar mehnatini yuqori baholadilar¹.

Bu baho bizdan o’z ilmiy izlanishlarimizga mas’uliyat bilan tanqidiy yondashuvni ham talab etadi, lisoniy birliklar yuzasidan berilgan ayrim xato qarashlarni, xulosalarni qayta ko’rib chiqishga undaydi.

Tildagi ayrim hodisalar, ba’zi lug’aviy birliklar bir tadqiqot ishi qamrovi bilan o’z ilmiy tavsifini topmay qoladi, hatto bir necha tadqiqot ishlari ham tadqiqotning ilmiy-amaliy va nazariy mohiyatini aks ettirib berolmasligi mumkin. Shunday lug’aviy birliklardan biri so’zning variantlilik hodisasidir.

So’nggi yillarda o’zbek tilshunosligida erishilgan yutuqlar ta’lim mazmuni va o’qitish usullariga tub o’zgarishlar kiritish zaruratini vujudga keltirdi. Bunday zaruriyat O’zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni, “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni mantiqidan kelib chiqadi. Bu qonunlar o’zbek tilining imkoniyatlarini, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida to’la ruyobga chiqarishga undaydi. Ana shu imkoniyatlarni tegishli darajada ko’rsatish va amalda mustahkamlash, ayniqsa, ona tili o’qituvchilari zimmasiga katta mas’uliyat yuklaydi.

Boshlang’ich ta’limning samaradorligini ta’minlashda o’qituvchining shaxsiy sifatlari va pedagogik kasb mahorati ham muhim ahamiyat kasb yetadi. Boshlang’ich sinf o’qituvchisi barsha pedagogik-psixologik vositalarni qo’llagan

¹ Mirziyoyev Sh. . –Тошкент: Ўзбекистон, 1998. - Б. 626.

holda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda yaxlit tarzda o'quv faoliyatini shakllantira olishi kerakligi bugungi kunda barchaga ayon. Bu o'quv faoliyati fonetik-grafik, grammatik, orfografik va orfoepik tushunshalar ustida ishlashda shakllansa, o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqidagi nuqsonlar yo'qola boradi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi ilg'or tajriba, fan yutuqlari bilan qurollangan bo'lishi kerak. Lekin so'nggi yillargacha, boshqa fanlar qatori, ona tilining o'qitilishiga yetarli e'tibor berilmadi, puxta ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqilmadi. Xususan, darsliklar mazmuni va ulardagi materialning berilish tarzi fan yutuqlaridan orqada qoldi. Shu bois o'rta hamda oliy maktab darsliklari mazmunida keskin farq va uzulishlar yuzaga keldi. Bu narsa o'rta maktab o'qituvchilari faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Ona tili darsliklari mazmunini takomillashtirish, fan yutuqlarini maktab hayotiga tatbiq etish shu kunning muhim vazifalaridandir. Shu jihatdan mazkur tadqiqot fan yutuqlaridan biri bo'lmish so'z variantlari masalalariga bag'ishlanadi.

Hozirgi kunda o'quvchilar savodxonligini oshirishga qaratilayotgan katta e'tiborni hisobga olsak, savodxonlik bilan bog'liq bo'lgan so'z variantlari mavzusining o'rganilishi va ona tili ta'limida so'z variantlariga yondosh hodisalarni o'rgatish jarayonida o'qitishning usullarini ishlab chiqish mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. So'z variantlari muammosi tilshunoslik fanida yangilik emas, albatta. Tilshunoslikda so'z variantlarining leksik-semantik hususiyatlariga oid ba'zi masalalar dastlab V.V Vinogradov, A.I.Smirniskiy, O.S Axmanova, F.P Filin kabi mashhur olimlarning asarlaridan yoritilgan.

O'zbek tilshunosligida dastlab bu sohaga oid bir necha maqolalar jumladan, Usmonova O', Boboyeva A, R.Shukurovlarning maqolalari o'zbek tili va adabiyoti jurnalida e'lon qilingan. So'ng R.Shukurovning "So'zning morfologik variantlari", ² "So'z variantlarining leksik-semantik differentsiatsiyasi" ³ nomli monografiyalari maydonga keldi. Monografiyada so'z variantlarining turlari,

² Р.Шукуров "Сўзнинг марфалогик вариантлари" Т. Фан. 1990йил

³ Р.Шукуров "Сўзнинг вариантларининг лексик-семантик дифференциацияси. Т. Фан. 2006йил

ularning yuzaga keltirgan lisoniy va nolisoniy omillari, soʻzning oʻzak va affiksallari, variantlari, variantlilikning qoʻshma, juft va takroriy soʻzlar doirasida ham yuzaga kelishi, soʻz variantlarining leksik-semantik differentsiatsiyasi atroflicha oʻrganilgan. Soʻz variantlari masalasi savodxonlik bilan mustahkam bogʻliq boʻlishiga qaramay, oʻquv qoʻllanmalarida bu haqida maʼlumotlar yoʻq hisob. Faqat “Oʻzbek tili stilistikasi”ga oid bir asarda bu masalaga alohida eʼtibor berilgan⁴.

Lingvistik adabiyotlarda soʻz variantlari omonimlar bilan, paronimlar bilan chalkashtiriladi. Bu chalkashliklarning sababi bizningcha, soʻz variantlari masalasining darslik va qoʻllanmalarga kiritilmaganligi va R.Shukurov taʼkidlaganlaridek, “Leksikologiyada soʻz variantlari problemasining oʻrganilmagan juda koʻp aspektlari mavjudligi”⁵dir.

Biz ham mazkur ishimizda soʻz variantiga aloqador masalalarga, aniqrogʻi, soʻz variantlarini unga yondosh hodisalarni oʻrgatish jarayonida oʻqitish masalalari yuzasidan tadqiqot olib bordik. Oʻzbek tilining leksik sistemasini oʻrganishda soʻz variantlarini tadqiq qilishimizda soʻz variantiga aloqador masalalarga, aniqrogʻi, soʻz variantlarini unga yondosh hodisalarni oʻrgatish jarayonida oʻqitish masalalari yuzasidan tadqiqot olib bordik.

Oʻzbek tilining leksik-semantikasini oʻrganishda soʻz variantlarini tadqiq qilish oʻzbek tilining taraqqiyoti bilan bogʻliq holda koʻp qonuniyatlarini ochish imkonini beradi.

Bitiruv malakaviy ishning obyekti: Boshlangʻich sinf oʻquvchilariga ona tili mashgʻulotlarida soʻz variantlarini oʻrganish jarayoni.

Bitiruv malakaviy ishning predmeti: Umumiy oʻrta taʼlim maktab boshlangʻich sinf oʻquvchilariga soʻz variantlari va unga yondosh hodisalarni oʻrgatish jarayonidagi metod, usul va vositalari.

Muammoni nazariy jihatdan oʻrganish, uzluksiz taʼlim jarayonida oʻquvchilarga soʻz variantlari va unga yondosh hodisalarni oʻrgatish hamda tadqiqotning maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi **ilmiy farazlar** ilgari

⁴ Шомаксудов А, Расулов И, Қўнғуров Р, Тусматов Х, Ўзбек тили –стимистикаси. Т. Ўқитувчи

⁵ Ўша асар 1983 йил Р. Шукуров 4-бет

surildi: agar soʻz variantlari nazariy jihatdan toʻliq oʻrganilsa, darslik va qoʻllanmalarda soʻz variantlarini unga yondosh hodisalar bilan (omonimlar, paronimlar) chalkashtirishlarning oldi olinadi. Soʻz variantlari yuzasidan grammatik tushunchalar toʻliq anglatilsa, chuqur va puxta bilim berish choralari koʻrilsa, oʻquvchilarning savodxonligi oshiriladi; izlanish va fikrlash malakalarini shakllantirishga yordam beradigan taʼlim mazmuni va metodlaridan foydalanilsa, bir soʻz bilan aytganda mavjud imkoniyatlar toʻla ishga solinsa, oʻquvchilarning soʻz variantlari va unga yondosh hodisalar yuzasidan talab darajasida bilim olishlariga hamda ijodiy matn yaratishda amaliy qoʻllash malakalari taʼminlanadi.

Bitiruv malakaviy ishning ilmiy yangiligi quyidagilar bilan tavsiflanadi: oʻzbek tilshunosligining sunggi yutuqlari asosida metodik maqsadlarda soʻz variantlarining nazariy talqini amalga oshirildi, oʻzbek tili oʻqitish metodikasida ilk bor umumiy taʼlim tizimida soʻz variantlarini oʻrgatishning usullari ishlab chiqildi, mavzu yuzasidan chuqur va puxta bilim berishning samarali usullari aniqlandi, soʻz variantlari mavzusining oʻzbek tilshunosligida oʻrganilishi tahlil etildi, soʻz variantlarini unga yondosh hodisalardan farqlash masalalari oʻrganildi, ularni turli innovatsion oʻyinlar orqali ona tili taʼlimiga olib kirish masalalari ishlab chiqildi.

Bitiruv malakaviy ishning maqsadi: Boshlangʻich sinf ona tili darslarida jarayonida oʻquvchilarga mavzu yuzasidan puxta bilim berishning samarali usullarini aniqlash, soʻz variantlarini unga yondosh hodisalarga bogʻlab oʻrgatish yuzasidan mashqlar tizimini ishlab chiqish, ularni tashkil etishning samarali usullarini tavsiya qilish.

Bitiruv malakaviy ishning maqsadidan kelib chiqib quyidagi **vazifalar** belgilandi:

1. Oʻzbek tilshunosligining soʻnggi yutuqlariga asoslangan holda soʻz variantlari mavzusini talqin qilish.
2. Ilmiy-nazariy adabiyotlarda soʻz variantlari talqinining nazariyadagi holati, metodik adabiyotlarda masalaning qay darajada yoritilganligini oʻrganish “Ona tili” dastur va darsliklarini tahlil qilish.
3. Boshlangʻich sinf ona tili mashgʻulotlarida oʻquvchilarning nutqi va

tafakkurini o'stirishda, mustaqil ishlash va fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan mavzu yuzasidan bilim olishlarini ta'minlaydigan samarali usullarini aniqlash.

4. Aniqlangan va ishlab chiqilgan metodik usullar, dars ishlanmalari va tavsiyalarni tajriba sharoitida sinab ko'rish, natijalarni tahlil etish.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi, respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyotini belgilovchi davlat hujjatlari, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, olimlar R.Shukurov, K.Qosimova, Sh.Sariyev, M.Hamroyev, D.Shodmonqulova, D.Muhammedova va boshqa mualliflar jamoasining boshlang'ich sinf ona tili darslari, lug'at ustida ishlash mavzularidagi ishlari, o'quv qo'llanmalari va metodik tavsiyalari, ona tili ta'limining mazmunini yangilash, uni o'qitishning samaradorligini oshirish to'g'risidagi ilmiy-metodik asarlari tadqiqotimizning **metadologik asos** vazifasini bajaradi.

Lingvistik, didaktik va metodik adabiyotlar tahlili; ona tili darslarini kuzatish va tahlil qilish; ilg'or ish tajribalarini o'rganish tadqiqotimizning **metodlarini** tashkil etadi.

Bitiruv malakaviy ishning ilmiy-nazariy ahamiyati quyidagilardan iborat: o'zbek maktablaridagi boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari darajasini oshiradigan usullar ishlab chiqildi. So'z variantlari yuzasidan o'zbek tilshunosligining so'nggi yutuqlariga asoslangan holda talqin etildi.

Bitiruv malakaviy ishning amaliy ahamiyati shundan iboratki, so'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'qitishda qo'llaniladigan innovatsion o'yinlar ishlab chiqildi. Mazkur o'yinlar orqali tashkil qilingan darslarda o'quvchilarning mustaqil ishlashi va ijodiy fikrlashlariga imkoniyat yaratildi. Tavsiya etilgan usullardan umumta'lim maktabi boshlang'ich sinf ona tili darslarida, lug'at ustida ishlash jarayonlarida, hamda o'qish darslarida badiiy asar tahlilida, asar qahramonlarining xususiyatlarini aniqlashda ham foydalanish mumkin.

Himoyaga quyidagi masalalar qo'yiladi:

1. O'zbek tilshunosligining so'nggi yutuqlariga asoslangan holda so'z variantlariga doir qarashlarning talqini.
2. Ilmiy-nazariy adabiyotlarda so'z variantlarining kommunikativ aspektdagi talqinining nazariyadagi holati metodik adabiyotlarda masalaning qay darajada yoritilganligini nazarda tutgan holda "Ona tili" dastur va darsliklarining tahlili, shu asosda ta'lim mazmuniga doir ishlab chiqilgan tavsiyalar.
3. So'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'rgatishda lug'atlarning ahamiyati.
4. So'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'rgatish yuzasidan aniqlangan innovatsion o'yinlar va ularning o'quvchilarning mustaqil ishlash va ijodiy fikrlashga yo'naltirilganligi.

Bitiruv malakaviy ishning tuzilishi va hajmi. Bitiruv malakaviy ishi kirish, ikkita bob, xulosalar, tavsiyalar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati hamda ilovalardan iborat bo'ladi.

Kirish

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida "Davlat ta'lim standartlari umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim mazmuniga hamda sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi",-deyilgan ⁶. O'quvchining bilim saviyasiga qo'yiladigan talab esa, ta'lim jarayoni oldiga qo'yilgan ijtimoiy talab bilan belgilanadi. Shunday ekan, davlat ta'lim standartlari, shu jumladan, ona tili davlat ta'lim standartlari ham ta'lim jarayoni oldiga qo'yilgan ijtimoiy talablardan kelib chiqqan holda belgilab berildi. Ona tili ta'limi oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini og'zaki va yozma shaklda savodli bayon qila olishga, ya'ni kommunikativ savodxonlikni rivojlantirishga o'rgatishdan iborat. Shundan kelib chiqqan holda, ona tili ta'limi oldiga ijtimoiy jihatdan mukammal shakllangan, mustaqil fikrlay oladigan, nutq va muloqot madaniyati rivojlangan, savodxon shaxsni kamol toptirish maqsadi qo'yiladi.

Metodik fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim standarti belgilab bergan vazifalarni amalga oshiradi, ya'ni tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish, erkin fikrlay olish, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga oid metod va usullarni ishlab chiqadi.

Bilish nazariyasiga ko'ra analitik-sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta'rif va qoidaga, shular asosida yana og'zaki va yozma tarzda nutqiy aloqaga, to'g'ri yozuv va to'g'ri talaffuzga o'tiladi. O'quvshilar jonli nutqiy aloqaga to'g'ri talaffuz va to'g'ri yozuvni elementar nazariy ma'lumotlar asosida amaliy egallash orqali kirishadilar. Ular til materiallarini kuzatish, tahlil qilish orqali elementar nazariy qoidalar chiqaradilar, o'rgangan va o'zlashtirilgan nazariy qoidalarni amaliyotga ongli ravishda tatbiq yetadilar.

"Davlat tili haqida"gi qonun milliy ma'naviyat va qadriyatlarimizning ulkan

⁶ Ўзбекистон Республикаси Қонуни "Таълим тўғрисида" Тошкент, 1997-йил.

xazinasini bo'lmish ona tilimizning nufuzini baland ko'tarishda juda katta ahamiyatga ega. Qonun asosida ona tili ta'limining dolzarb muammolari keng o'rganilmoqda va muhokama qilinmoqda, ilmiy tadqiqot natijalari hayotga tatbiq etilmoqda. Bularning natijasi o'laroq uzluksiz ta'lim tizimida ona tilini o'qitish takomillashmoqda, dars samaradorligini oshirishda yangi pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlardan foydalanilmoqda.

O'quvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishda ona tili ta'limi texnologiyasi (maqsadi, usuli, vositalari, o'quv materiallari va hokazo.) davlat ta'lim standarti talabi bo'yicha maktabda qo'llaniladigan fanlar silsilasida alohida mavqe va ahamiyatga molikdir. Chunki til nafaqat tafakkur ko'zgusi, balki uni shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi, oziqlantiruvchi muhim vositadir. Tilning jumladan, ona tilining, inson tafakkuri, dunyo-borliqni qabul qilishi, xulq-atvori va dunyoqarashining shakllanish va rivojlanishdagi o'rni beqiyos. Shuning uchun maktabda ona tili ta'limi oldida alohida o'quvchilarda umumiy ijodiy tafakkurini shakllantirish vazifasi turadi.

Ona tili darslarida o'quvchilarning faolligini oshirishga, fikrlash orqali o'zlashtirishlarini ta'minlashga e'tibor berish lozim, darsda o'quvchini to'g'ri talaffuzga, tildagi so'zlarning ma'nolarini to'g'ri anglashga, og'zaki va yozma nutqlarini savodli bo'lishiga, matndan to'g'ri nusxa ko'chirib, matndan eshitib va yoddan yozishga o'rgatish, vatanimizning istiqloldan keyingi taraqqiyoti, o'tmishi, milliy urf-odatlarini, tarixiy siymolari haqida bilim berish, umuman tabiat va borliq haqidagi mavjud bilimlarni yanada boyitish maqsad qilib olinmog'i lozim. Bularni amalga oshirishda ona tili ta'limining turli xil ish turlarini ta'lim jarayoniga olib kirish kerak. Ular o'quvchilarni o'ylashga, izlanishga, xulosalar chiqarishga undaydi, ona tili faniga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi.

Avvalo o'quvchi o'rganayotgan har bir tushuncha o'zida ma'lum bir mazmunni aks ettiradi. Ana shu mazmunni o'quvchiga etib boradigan tarzda sodda, aniq qilib tushuntirish biz bo'lajak o'qituvchilardan talab etiladi. SHu jumladan, so'zlar, ularda aks etgan ma'nolarni har bir nomalum tomonini o'quvchilarga darslar davomida tushuntirib borish, shu orqali ularning

dunyoqarashi, tafakkurlarini kengayib borishni ta'minlash zarur. Bularni amalga oshirish uchun esa, zamonaviy dars metodlarini qo'llagan holda, darslarni innavasion usulda olib borish lozim.

So'z semantik jihatdan predmet, hodisa, harakat, ish, belgi va shu kabilarning nomini bildiradigan, grammatik jihatdan shakllangan, bir tilda so'zlovchi kishilar jamoasi uchun bir xilda tushuniladigan nutq birligidir⁷. So'zning semantikasi narsalar, hodisalar, harakatlar bilan bog'langan bo'lsa ham, shu bog'lanishi bevosita bo'lmay, balki mehnat jarayonida, hayotiy tajribalar natijasida borliqning kishi ongida aks etishi natijasida vujudga keladi.

Tilda so'zlar xilma-xil xususiyatlarga ega bo'ladi. Ma'lum bir tushuncha yo tasavvurni bir so'z emas, balki bir necha so'z ham ifodalab kelishi mumkin. Aksincha, birgina so'z orqali bir necha tushuncha yo tasavvur ifodalanib, bir necha ma'no anglashiladi. Ba'zi so'zlarning ma'nolari bir-biriga zid bo'lib, qarama-qarshi tushunchalarni yoki tasavvurlarni ifodalab keladi. Mana shunday ma'no va shakl munosabatlariga ko'ra so'zlar, quyidagicha beriladi: omonimlar, sinonimlar, antonimlar, paronimlar.

Omonimlar. Omonim so'zi yunoncha bo'lib, homos-bir xil, oputanom, bir xil nom, bir xil so'z demaktir. A. Nurmonovlar tomonidan yaratilgan darslikda esa omonimlarga shunday ta'rif beriladi: aytilishi va yozilishi bir xil bo'lib, turli atama ma'nolarini bildirgan so'zlar shakldosh so'zlar deyiladi.

Sinonimlar. Ma'nosi bir xil, talaffuzi va yozilishi hamda qo'shimcha ma'nolari har-xil bo'lgan so'zlarga sinonimlar deyiladi. Amaldagi 5-sinf uchun ona tili darsligida "bir umumiy ma'noni ifodalovchi ikki va undan ortiq so'zlarga ma'nodosh so'zlar deyiladi" deb berilgan.

Antonimlar. Antonim so'zi ham yunoncha bo'lib anti-zid va onuma-nom, ya'ni zid nomlar, so'zlar demaktir. Antonimlar bir-biriga zid, qarama-qarshi bo'lgan tushunchalarni ifodalaydi.

Faqat bir tovush bilan farqlanuvchi, lekin bir xil talaffuz qilinadigan so'zlarga paronimlar deyiladi.

⁷ Ўзбекистон Республикаси ФА АС Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтда Ўзбек тили лексикалогияси . Т, "Фан" нашриёти, 1981

Ishimizning asosiy mavzusi soʻz variantlari masalasiga kelsak, mazkur mavzu umumtaʼlim maktab dasturi va darsliklariga kiritilmagan. Mavzu yuzasidan ishning asosiy qismida toʻliqroq toʻxtaldik.

I BOB. SO'Z VARIANTLARINING O'RGANILISH DARAJASI

1.1. Tilshunoslikda so'z variantlari mavzusida yozilgan tadqiqotlar tahlili.

Tilshunoslikning taraqqiyoti va rivoji, tillarning bir-biri bilan o'zaro aloqasi va aralashuvi, tilning fonologik darajasini o'rganishga qiziqish tufayli, so'z variantlari masalasi paydo bo'ldi. Til sistemasidagi so'zlar ma'no, shakl va boshqa jihatlari bo'yicha bir-biri bilan doimiy munosabatda bo'ladi. Bir tushunchaning birdan ortiq belgi bilan ifodalanishi yoki bir belgining birdan ortiq tushunchalarga nom bo'lishi har qanday til uchun umumiydir.

So'zlarning ma'nosiga va boshqa xususiyatlariga ko'ra munosabati asosidagi bir qator guruhlashtirishlar mavjud, ya'ni, sinonim, omonim, antonim, paronim, giponim-giperonim kabi. Shunday munosabatdosh so'zlar borki, ular tilshunoslikda so'z variantlari sifatida o'rganiladi.

Tilshunoslikda so'z variantlariga oid ba'zi masalalar dastlab I.A.Smirniskiy, O.S.Axmanova, F.P.Filin kabi mashhur tilshunoslarning asarlarida umumiy planda yoritilgan.⁸ Keyinchalik bu borada yirik asarlar yaratildi.⁹



⁸ Смирнский А. Н. к вопросу о слове. Труды института языкования Ан СССР, 1954, том 4; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957. с. 192-233; Филин Ф. П. О слове и вариантах слова. Морфологическая структура слова в языках различных типов: М., 1963, с. 130.

⁹ Рогожникова Р. П. Варианты слов в русском языке. М., 1966; Горбачевич К. С. Вариативности слова и языковая норма. Л., 1978; Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. М., Изд-во. «Наука», 1980.

Turkologiyada ham soʻz variantlariga bagʻishlangan jiddiy tadqiqotlar yuzaga keldi.¹⁰

Oltmishinchi yillarda oʻzbek tilshunosligida bu sohaga oid bir necha maqolalar eʼlon qilindi. Saksoninchi yillardan boshlab soʻz variantlari mavzusida jiddiy tadqiqotlar olib borildi¹¹ va nihoyat 2006 yilda «Soʻz variantlarining leksik-semantik differensiasiyasi» mavzusida monografiya yaratildi.¹²

Maʼlumki, tilda semantik jihatdan bir xil, ammo fonetik va morfologik jihatdan ikki va undan ortiq koʻrinishga ega boʻlgan soʻzlar koʻp uchraydi. Bunday soʻzlarni tilshunoslikda soʻz variantlari deb ataladi. Masalan, «Oʻzbek tilining imlo lugʻati»da¹³ *adab* va *odob*, *arava* va *aroba*, *asta* — *ohista*, *barobar* — *baravar*, *kabutar* — *kaptar*, *bejamoq* — *bezamoq*, *masjid* — *machit*, *taqillamoq* — *taqirlamoq*, *chaynayvermoq* va *chaynay bermiq*, *chaqildoq* — *chaqilloq*, *chashmaday* — *chashmadek*, *shohi* — *shoyi*, *shohanshoh* — *shahanshoh*, *shohsupa* — *shosupa*, *shoʻngʻimoq* — *shumgʻimok*, *emikdosh* — *emukdosh*, *yugan* — *jugan*, *yuqalik* — *yupqalik*, *oʻltirish*—*oʻtirish*, *qabariq*—*qavariq*, *qabat*—*qavat*, *hiylagar* — *hiylakor*, *hoʻl-quruq*— *hoʻlu quruq* kabi yuzlab soʻz variantlarini uchratish mumkin.

Badiiy adabiyotda soʻzlarning yanada xilma-xil variantlarini uchratamiz. Chunonchi, *kuyovnavkar* soʻzi turli asarlarda *kuyovnavkar* *kuyovnikor*, *kuyovnukor*, *kuyovnukar* kabi 5-6 xil formada qoʻllangan. Masalan: — *Ertasiga oltmshi uch yasharli kuyov toʻra oʻzi tengli kuyovnavkarlar bilan* etib keldi (M. Ismoilij). (Burgut) *Kuyovnovkarda ham Nuʻmonjonning yonida oʻtirib rosa qiziqchilik qilib, odamlarli kuldirdi.— dedi chol* (S. Ahmad). *Margʻilonda*

¹⁰ Бизаков С. В. Фонетические варианты слов в современном казахском языке. АкД. Алма-Ата. 1972;

Уразбаева Э. Г. Вариативности слова в современном башкирском литературном языке. АкД. Уфа. 1980.

¹¹ Усмонова Ў. Дублетлар ҳақида баъзи мулоҳазалар «Ўзбек тили ва адабиёти. 1968. 1-сон; Бобоева А. Газета тилида «зиммага олмоқ» иборасининг вариантлари». «Ўзбек тили ва адабиёти. 1978. 2-сон; Бобоева А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида вариантдорлик. Ўзбек тили ва адабиёти. 1979, 6-сон; Шукуров Р. Сўз вариантлари ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1982, 6-сон; Шукуров Р. Терминологияда дублетлар, синонимия ва вариантилиқ. Ўзбек тили ва адабиёти. 1987, 2-сон; Шукуров Р. Тил ривожига шва вариантларининг аҳамияти. Сошлом авлод учун. Т., 2004. № 11; Шукуров Р. Сўз вариантларининг дифференциациялашуви. Халқ таълими. Т., 2005. № 2; Шукуров Р. Сўзнинг аффиксал вариантлари. Педагогик таълим. Т., 2005. № 2; Шукуров Р. Сўзнинг ўзак вариантлари. Илмий-педагогик изланишлар. Т., 2007. Шукуров Р. Сўз ясалишида сўз вариантларининг ўрни. Академик лисей ва касб-хунар коллежларида таълим-тарбия: муаммо ва эчимлар. Т., 2009.

¹² Шукуров Р. Сўз вариантларининг лексик-семантик дифференциацияси, Т., «Фан». 2006 й.

¹³ Ўзбек тилининг имло луғати. Т., «Фан». 1976 й.

kechqurun yana qirq-ellik katta-kichik kishi kuyovnikor bo'lib, kuyovni o'rta
olib karnay-surnaylar bilan qo'udanikiga bordik (M. Muhammadjonov).
Ellikboshining ishtahasi karnay, u o'zini kuyovnukarga kelgan sho'x yigitlarday
his qilar, obinavvot bilan nuqul ko'k choygina ichardi (Sh. Toshmatov). *Hamma*
kuyovno'kardagiday o'lan aytib, Mahkam akani o'z uyiga kuzatib qo'ydi (I.
Rahim).

Mustaqil so'z va so'z variantlari, so'z variantlarining tuzilishi va tildagi vazifalarni farqlashda har xillik uchraydi.

O'zbek tilida so'z variantlari va variantdorlik masalasi bilan jiddiy shug'ullangan tilshunos olim A. Boboyeva variantdorlik terminiga quyidagicha ta'rif beradi: «...mazmun va mohiyati jihatidan aynan bir xil va bir-biriga yaqin ma'nodagi nutqiy vositalarning ikki va undan ortiq shaklda ifodalanishidir».¹⁴ Bu ta'rifga taqqoslaganda, ikki va undan ortiq shaklda ifodalangan, ammo bir xil yoki bir-biriga yaqin ma'nodagi so'zlar (nutqiy vositalar) so'z variantlari bo'ladi. Bu esa sinonimlar ta'rifiga juda o'xshab ketadi. Chindan ham *quyosh — kun — oftob, odam — inson — bashar* kabi sinonimlarni «ikki va undan ortiq shaklda ifodalangan, ammo ma'nosi bir xil yoki bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlar» deb aytish mumkin.

Atrofiga g'isht yotqizib, yo'lka qilingan tep-tekis, chor burchak hovli
quyoshda qizib jimgina uxlaydi (Oybek). *Kunning qizitib, yondirib turganiga qara*
may (*Hasan so'fi bilan Alim buva*) *qo'ishloqqa qaytishdi* (M. Ismoilov). *Shu payt*
oftob yana bulut ostiga yurdi-yu, palatani shom qoronuuligi bosdi (A. Qahhor).
Bular bu erga o'tirgani kelgani yo'q, bir odamni qidirib kelishgan (A. Qahhor). *U*
tabiat go'zalligi takomili, inson latofatining ayni mujassami edi (S. Anorboev).

Bu misollar o'zbek tilida so'z variantlarining unga o'xshash, yondosh til hodisalaridan farqlari hali etarli darajada yoritilmaganini ko'rsatadi. Shuning uchun ham *ensiklopediya — qomus, universitet — dorilfunun, sekretar — kotib, xirurg — jarroh* kabi til birliklarini ayrim olimlar dublet emas, stilistik sinonim

¹⁴ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 1-сон, 29-бет.

deb atasalar¹⁵, boshqalar xuddi shu tipdagi *piramida — ehrom, eksperiment — tajriba kabi* birliklarni dubletlar deb ataydilar va dubletlar variantdorlikning bir ko'rinishidir, degan fikrni bayon qiladilar.¹⁶ Bu fakt ham so'z variantlari — dubletlar — sinonimlar kabi terminlar, binobarin, bunday terminlar orqali ifodalanadigan tushunchalar orasida muayyan bir chegara yo'qligini, ularning farqlari aniq belgilanmaganini ko'rsatadi.

A. L. Voronovnnng ma'lumotiga qaraganda, bunday masalalar chunonchi, so'z variantlarining mustaqil so'zlardan chegaralari (farqlari), so'z variantlarining tildagi o'rni va roli, istiqboli (yo'qola boradimi yoki doim yuz berib turadigan hodisa ekanligi) yuzasidan, umuman tilshunoslikda turlicha, ko'pincha, bir-biriga zid fikrlar bayon etilgan.¹⁷

Fikrimizcha, so'z variantlarini dubletlardan va, ayniqsa, sinonimlardan qat'iy chegaralash lozim. Shu kungacha ba'zi ishlarda sinonimlar qatoriga kiritib kelingan *adab — odob, baravar — barabar* kabi so'zlar aslida sinonim emas, balki so'z variantlaridir. To'g'ri, «O'zbek tili sinonimlarining nzohli lug'ati»ga *odobli (adabli), baravar (barobar)* kabi so'zlar kiritilgan. Ammo avtor bunday so'zlarni sinonim emas, balki so'z varianti ekanligini ko'rsatish uchun qavs ichiga olgan¹⁸,

Kuzatish ko'rsatadiki, bir so'zning yoki kelib chiqishi jihatidan bir xil bo'lgan so'zning shu tilda uchraydigan birdan ortiq shakllari so'z variantlari bo'ladi: *adab—odob, baravar—barobar, taqillatish-taqirlatish, undayverish — undayberish, qavariq — qabariq, qanddek— qandday — qanddek* kabi.

So'z variantlari asosan shu tilga xos leksik birliklar doirasida bo'ladi. Ular ma'no jihatdan bir-birlaridan farq qilmaydilar. Ana shu xususiyatlari bilan so'z variantlari sinonimlardan ham, dubletlardam ham farq qiladi.

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, so'z variantlari tuzilish jihatdan bir xil emas. O.S.Axmanova so'z variantlarini quyidagicha gruppaga bo'lib o'rganadi:

1) so'zning leksik-semantik variantlari;

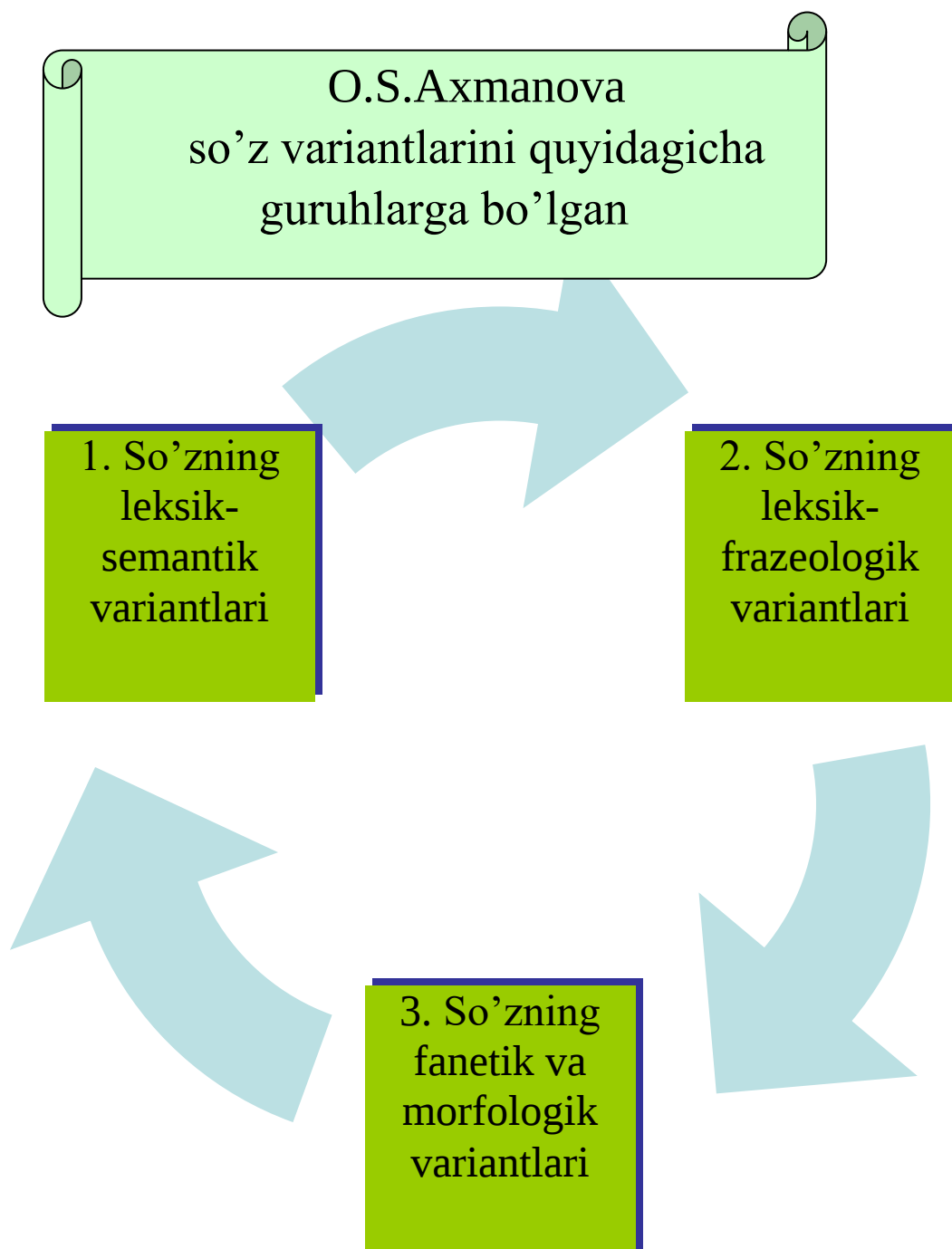
¹⁵ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 1-сон, 29-бет.

¹⁶ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1979, 6-сон, 60-бет.

¹⁷ Воронов А. Л. Типология варированная слова... Горький, 1976, с. 111

¹⁸ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, Т., 1974.

- 2) leksik-frazeologik va leksik-semantik soʻz variantlari;
- 3) fonetik va morfologik soʻz variantlari.¹⁹



¹⁹ Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с-5.

A.L.Voronov fonetik, aksentologik (urg'uning erkin ravishda turli tovushlarga tushishi) va morfologik variantlar borligini qayd qiladi.²⁰

A. Boboyeva yuqoridagi maqolasida o'zbek tilida variantdorlik haqida gapirib, uni fonetik variantlar, morfologik variantlar, sintaktik variantlar, sinonimlarning bir qismi, dubletlar deb besh gruppaga bo'ladi. Rus tilidagi so'z variantlarini chuqur analiz qilgan R. P. Rogojnikova esa so'z variantlarini fonetik va morfologik variantlarga bo'ladi. U fonetik variant deganda, so'zning tovush tomondan o'zgarishini tushunish kerak, deb aytadi. Olimaning fikricha, fonetik variantlar so'zning turli qismlarida yuz berishi mumkin, ammo har qanday holatda xam so'zning leksik ma'nosi o'zgarmaydi.²¹ Morfologik variantlar so'zning grammatik ma'no tashuvchi qismlarida sodir bo'lgan o'zgarishlar tufayli yuz beradi, boshqacha qilib aytganda, bunda fonetik farqlar so'z o'zgartiruvchi affikslarda sodir bo'ladi. R. P. Rogojnikova bunday qismlardan, birinchi navbatda, ruscha so'zlardagi okonchanieni va leksik ma'noni ifodalaydigan, grammatik ma'no bildiradigan suffikslarni ko'zda tutadi.

Turkiy tillarning grammatik qurilishi va uning o'ziga xos xususiyatlari morfologik variant deganda, faqat so'z o'zgartiruvchi (yoki leksik ma'no bildirmaydigan) affikslardagi xilma-xillikni emas balki, umuman, har qanday affikslarda, jumladan, so'z yasovchi affikslarning tovush sostavidagi farqni ham ko'zda tutish lozimligini ko'rsatadi. O'. Usmonova ham xuddi ana shu xususiyatlardan kelib chiqib ish ko'rgan. U «so'z variantlari» ma'nosida «dubletlar» terminini qo'llab, ularni fonetik va morfologik dubletlarga bo'ladi: morfologik dubletlarda faqat so'z o'zgartiruvchilar emas, balki har qanday affikslarda, forma va so'z yasovchilarda yuz beradigan o'zgarishlarni ham ko'zda tutadi va bunga quyidagicha (ko'pincha, noaniq) misollar beradi: *biluv* — *bilish*, *yotoq* — *yotag'on*, *badxulq* — *xulqsiz*, *bergizmoq*. — *berdirmoq*,²² kabi.

Biz ham asosan ana shu prinsipdamiz. Lekin bir so'zning bunday shakllarini o'z nomi bilan fonetik variantlar va morfologik variantlar deb atash lozim, deb

²⁰ Воронов А. Л. Курсатилган мақола. 114-115-бетлар.

²¹ Рогожникова Р. П. Ўша асар 15-65-бетлар.

²² Усмонова Ў. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 1-сон, 39-бет.

bilamiz.

Fikrimizcha, fonetik variantlar morfologik variantlar o'rnida so'zning o'zak variantlari va affiks variantlar deb yuritish aniqroq bo'lur edi. Chunki, bir so'zning o'zaklari ham, affikslari ham asosan tarkibidagi tovushlarning turlicha bo'lishi bilan farq qiladi.

Bir so'zning o'zagidagi tovushlarda bo'ladigan o'zgarishga ko'ra yuzaga kelgan turli shakllar so'zning o'zak variantlarini yuzaga keltiradi: *adab* — *odob*, *qabariq* — *qavariq*. kabi.

Bir so'zning bir funksiyadagi qo'shimchalari shaklan farq qilsa, so'zning affiksial variantlari hosil bo'ladi: *jinday-jindak- jindek*, *taqilla* - *taqirla* kabi.

So'zning o'zak va affiksial variantlari ko'pincha sheva xususiyatlariga bog'liqlik holda yuz berishi mumkin: *ona* — *ena*, *dada* — *doda*, *kelyapti* — *kelvotti* — *kelutti*, *chimmat*—*choshband* — *chochvon* kabi. Buni so'zning dialektal variantlari, deb aytish ham mumkin. Biroq bu mustaqil (alohida) tur (ko'rinish) emas, balki so'zning o'zak va affiksial variantlarining adabiy tilga nisbatan atamasi (nomlanishi) dir. So'zlarning ko'p variantlari amalda (nutqda) mavjud bo'lsa ham, ular yozma adabiyotda uchramasligi mumkin. Masalan, *kuyovnavkar* so'zining faqat 5 shakliga yozma adabiyotlarda misollar uchragan bo'lsa, jonli tilda ulardan tashqari *kuyovnakar*, *kiyovnovkar*, *kiyovnakar*, *kiyovno'kar*, *kiyovnavkar*, *kiyovnukar* kabi shakllari ham uchraydi. Imlo lug'atlarida qayd qilingan so'z variantlarini jonli tilda uchraydigan so'z variantlaridan farqlab, orfografik variant deb aytish mumkin. Xullas, adabiy til normasiga mos keladigan, imlo lug'atiga kiritish mumkin bo'lgan so'z variantlarigina orfografik variant bo'ladi. Orfografik variantlar ham mustaqil variant bo'lmay, balki o'zak yoki affiksial variantlarning imlo lug'atiga kirishi mumkin bo'lgan, adabiy til normasiga mos keladigan shaklidir.

Ba'zi tilshunoslar aynan bir ma'noda ishlatiladigan, ammo boshqa-boshqa o'zaklardan tashkil topgan *jarima*—*soliq*, *alam*—*sitam*, *afsungar* — *jodugar* kabi absolyut sinonimlarni ham orfografik variant (yoki *dublet*) deb biladilarki, bunga

qo'shilib bo'lmaydi.²³

So'z variantlariga oid asosiy masalalardan biri ulardan bir yoki ikkitasini adabiy til normasi sifatida tanlashdir. Ayrim tadqiqotchilar, bir so'zning ikkidandan ortiq (ba'zan o'nlab) variantlari mavjudligi normal bir hol bo'lmagani uchun, ulardan birini tanlash lozimligini aytadilar, lekin bunda, ko'pincha, o'z didlariga asoslanadilar. Masalan, U. Usmonova *kabutar* so'zini adabiy tilda qoldirib, *kaptar* shaklini chiqarib tashlash kerak deydi.²⁴

Fikrimizcha, ko'p variantlardan birini tanlab olishda muayyan prinsiplarga, tilda bor faktlarga, masalan, qaysi variantlarning ko'p qo'llanishiga, shu tilda o'xshash so'zlarning bor-yo'qligiga amal qilish zarur. *Jindak, jinday, jindek* variantlaridan *jinday* shakli ko'p ishlatiladi, qolgan variantlari esa oz qo'llanadi. So'z variantlarini tanlashda buni hisobga olish kerak. Bu jihatdan qaralsa, *kabutar* so'ziga qaraganda, *kaptar* so'zi adabiy tilda qolishi lozim bo'ladi. Chunki, birinchidan, u ko'p qo'llanadi (kartoteka fondida) *kaptar* so'ziga 7 ta, *kabutar* so'ziga 3 ta misol bor.

Ikkinchidan, o'zbek tilida *kaptar* qolipidagi so'zlar ko'p: *daftar, nashtar, astar, Sarvar* kabi. Lekin *kabutar* modelidagi so'z deyarli uchramaydi. Shunga qaramasdan, *kabutar* so'zini adabiy tildan chiqarib tashlash o'rinli bo'lmaydi, chunki bu so'z, birinchidan, ko'pdan beri ishlatiladi, ikkinchidan, muayyan stilistik funksiyani bajaradi.

Qadimda *kabutar* so'zi adabiy tilda mavjud edi. Hozir adabiy tilda *kaptar* so'zi norma bo'lib qoldi. Chunki adabiy til xalq tili bilan yaqinlashdi. *Kabutar* so'zi esa kitobiy usulga xosdir.

Shuningdek, *kuyovnavkar* tanlab olinishi kerak. Bu to'g'ri, chunki eski adabiy tilda ham, tojik tilida ham *navkar* so'zi mashhur.

«O'zbek tilining izohli lug'ati»²⁵ da ham *aroba* ayn. *arava*, *aso* ayn. *hassa*, *baadab* ayn. *boadab*, *barobar* ayn. *baravar*. *beboshbog'* ayn. *beboshvoq*, *kabutar* ayn. *kaptar*, *machit* ayn. *masjid* kabi so'z variantlari berilgan. Ammo imlo

²³ Ўша йерда, 39- бет

²⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. М., 1981.

²⁵ Ўша йерда, 39- бет

lug'atida berilgan ammobachcha va *ammavachcha*, *baayni* va *baaynih*, *bekik* va *berkik*, *berkilmoq* va *bekilmoq* kabi so'z variantlarining ko'pchiligi izohli lug'atda bir so'z bilan, ya'ni *ammavachcha*, *baayni*, *bekik*, *berkilmoq* kabi berilgan. Bu so'zlar normal holat sanalib, ularning boshqa so'z variantlari berilmagan va to'g'ri ish qilingan.

Xulosa qilib aytganda, so'z variantlari mazkur tilning o'zak e'tibori bir xil bo'lgan birliklari asosida yuzaga kelib, leksik ma'no jihatdan bir-biridan farq qilmaydi. So'zning shakli o'zgarganda, ma'nosi ham o'zgarsa, so'z varianti bo'la olmaydi. Bunda yangi so'z yasaladi. Demak, ayrim so'z variantlari mustaqil so'zga aylanib ketishi mumkin; *art* — *arch*, *ahl* — *ahil*, *tub* — *tup* (bir *tup* g'o'za), *bo'g'in* (avlod)—*bo'g'im* (bo'g'ilgan — bo'lingan joy) kabi. Shuning uchun ham so'z variantlari va yangi so'z yasallishidagi chegarani aniqlamoq, shuningdek, o'zak variantlarni va affiksall variantlarni kengroq, mufassall o'rganmoq lozim.

1.2. So'z variantlarini yondosh hodisalardan farqlash mezonlari

Mashhur terminshunos olim D. S. Lotte terminologiyada ko'p ma'nolilik va sinonimiya zararli ekanini ko'pgina misollar bilan ko'rsatib, imkon boricha, ularga yo'l qo'ymaslik lozimligini uqtiradi.²⁶ Shunga qaramasdan terminologiyada unisi ham, bunisi ham uchrab turadi. Masalan, terminologiyani tartibga solishda yetakchi rol o'ynashi lozim bo'lgan tilshunoslikning o'zida *aktualizatsiya*, *korrelyatsiya*, *leksika*, *semantika*, *udvoenie*, *aktivnyy*, *vneshtniy* kabi terminlar uch, hatto to'rt ma'noda qo'llanadi. Unda *abbreviatura* - *slojnosokrinoe slovo*, *deetimologizatsiya-oprotenie*, *fonemika*- *fonemologiya*, *skazuemoe*- *predikat*, *affiks*-*affiksalnaya morfema-formalnaya morfema-formant*, *povtor-povtorennnye*-*udvoenie*- *reduplikatsiya* kabi sinonim terminlar mavjud bo'lib, ularning har biri bir necha ma'noda ishlatiladi.²⁷

Bundan tashqari, tilshunoslikda «sinonim» va «dublet» terminlarining bir xil ma'noda ishlatilish hollari uchraydi.²⁸ Bundan bu ikki termin bir xil ma'noni

²⁶ Лотте Д. С. Основы построения научно-технический терминологии. М., 1961. 18-21.

²⁷ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

²⁸ Усмонов О., Хамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан материаллар. 1981, 4-бет.

anglatadi, degan tushuncha kelib chiqmasligi lozim. Professor A. Hojiyev absolyut sinonimlarga dublet bo'la olishini ta'kidlaydi.²⁹ Rus tilshunosi E. N. Tolikina esa dubletlar asosan nutqda qo'llanishi (ishlatilishi) jihatidan sinonimdan farq qilishini, dubletlar o'zaro bir-birining ma'nosini aniqlash, izohlash, tushuntirish uchun ishlatilishi yoki tekstda navbatlanib qo'llanishini³⁰ ham aytib o'tadi.

Kuzatish sinonim va dubletlar o'rtasida yana quyidagicha farqlar borligini ko'rsatadi:

1) sinonim umumadabiy tilda uzoq vaqtdan beri yashayotgan, keng tarqalgan, ko'pchilikka ma'lum (tushunarli), mustahkam o'rnashgan bo'ladi: *odam-kishi-inson, kun-quyosh-oftob, baxt-iqbol-tole-saodat, buyruq-amr-farmon* kabi. Dubletlar esa adabiy tilda kam uchraydi, ko'pincha, biror soha terminologiyasida, asosan, uning shakllanish, rivojlanish davrida, ayniqsa, biror tildagi terminologik tushunchani boshqa tilda ifodalash, tarjima qilish, tushuntirish bilan bog'liq holda yuzaga keladi, tor doirada qo'llanadi, ko'pchilikka notanish bo'ladi: *abutilon-g'o'zor-dag'al kanop, avtogamiya-o'z-o'zini changlash, avtonom tinim-uzoq vaqtli tinim (uyqu)*.³¹ kabi;

2) sinonimiya so'zga xos bo'lib, ular tub, yasama, ozroq qo'shma so'zlardan tuziladi: *ko'krak-ko'ks-siyana-bag'ir, nomusli-xayoli-iboli-andishali, bemalol – bamaylixotir-bahuzur, quvnoq-xushchaqchaq, dastlab-dastavval-avvalboshi* kabi.

Dubletlar esa asosan so'zlardan hamda so'z birikmalaridan tuzilishi mumkin;

3) sinonimlar stilistik va emosionallik bo'yoqlariga ega bo'lib, so'zlovchining sharoitga, zamonga, kishi va narsalarga nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatlarini aniqroq ifodalash uchun imkon beradi. Masalan, *yuz, bet* stilistik bo'yog'i bo'lmagan neytral so'zlar bo'lib ularning sinonimlaridan *jamol, oraz, chehra, ruxsor* so'zlari kitobiy yoki badiiy stilga xos, shu bilan birga ijobiy munosabat (baho)ni ifodalaydi; *aft, bashara, turq* so'zlari esa oddiy so'zlashuv tiliga xos bo'lib, salbiy munosabatni bildiradi. Sinonimlar fikrni kishi ruhiga

²⁹ Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Т., 1985, 64-бет.

³⁰ Толикина Э. Н. Синонимы и дубликаты? – В. Кн. Исследования по русской терминологии. М., 1971., с. 88-89.

³¹ Зокиров Қ. З. Жамолхонов Х. А. Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат. Т., 1973, 201-бет.

zamon va sharoitga mos holda turlicha ifodalashga imkon beradigan til boyligidir. Dubletlar, asosan, terminologiyaga, binobarin, ilmiy stilga xos bo'lib, kishi va narsalarga nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatni ifodalay olmaydi, faqat neytral munosabatni bildiradi;

4) ko'pgina sohalarning terminologiyasida dubletlar sinonimlaridan faqat sifat jihatdan emas, balki son (miqdor) jihatdan ham farq qiladi. Masalan, «Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensiklopedik lug'at» dagi o'zbekcha-ruscha-lotinch so'zlikning A harfi bo'limida 351 ta termin bo'lib, ulardan faqat 10 tasini sinonimik qator deb hisoblash mumkin: *ajdargul-itog'iz*, *ajralish-bo'linish*, *ajriqbosh-oqso'xta-otquloq*, *aktiv- harakatchan*, *alleya- xiyobon*, *aloe-saburo't*, *angishvonagul-o'ymoqqul*, *antogonizm-ziddiyat*, *apel'sin-po'rtaxol*, *astra-qashqargul* kabi.

Bu bo'limda garchi bir tushuncha (yoki narsa) ning ikki doimiy nomi sifatida qo'llanadigan so'zlar anchagina bo'lsa-da, ulardan biri yoki hammasi o'zbek tilida keng tarqalmagani, faqat tor doirada – shu soha mutaxassislari nutqida uchrashi mumkin bo'lgani uchun, ularni sinonimlar darajasiga ko'tarilgan deb bo'lmaydi. Bunday terminlardan *avron-safro o'ti*, *agent-omil*, *adiant-suvsumbul*, *akvalegiya-suvyig'ar*, *aksiltana-antitela* (antitana), *alevrit-tung* kabilarni ko'rsatish mumkin. Ular o'zbek tilining lug'at tarkibida tutgan o'rni, qaysi birining asosiy termin sifatida qo'llanishi hali aniq belgilanmagan dublet terminlardir. Shu (A) bo'limdagi dublet terminlar miqdori 109 ta bo'lib, ular sinonim terminlarga nisbatan o'n hissadan ham ortiqdir: *absolyutnamlik-mutlaq namlik*, *avokado-alligator noki*, *avstralis-Avstraliya floristik oblasti*, *adventiv murtak-adventiv embrion-nuselyar embrioniya*, *adventiv organlar - g'ayritasodifiy organlar*, *adekvat o'zgarish-moslashuv- moyil o'zgarish*, *ajvoin- zira-juvona-nonxoh*, *ajralgan areal- dizyunitiv areal-bo'lma areal*, *azonal hodisa-zonasizlik hodisasi* va shu kabilar.

Bu bo'limdagi ayrim terminlar qatorini sinonimlarga ham, dubletlarga ham qo'shib bo'lmaydi. Masalan, ruscha *aborigeny* termini *aborigenlar*, *jaydari*, *tubjoyli* deb tarjima qilingan. Bunda birinchi so'zgina ko'zda tutilgan

tushunchaning to'g'ri ifodasi bo'lib, keyingi ikki sifat (jaydari, tubjoyli so'zlari) bu tushunchani ifodalay olmaydi. Ular *jaydari o'simliklar*, *tubjoyli o'simliklar* shaklida ishlatilgandagina *aborigenlar* so'zi bilan dubletlar qatorini xosil qiladi. Shuningdek, *avtoxton-jaydari*, *analogiya –o'xshash qatorlar* ham bir-biriga mos bo'lmagan so'zlardir. *Anqiz - tupchak* qatori esa ma'nosi boshqa-boshqa so'zlardan iborat. Filologik lug'atlarda ruscha *jniv'e*, *sternya* so'zlari o'zbek tilida *anqiz* bo'lishi ko'rsatilgan. *Tupchik*, *tupchak*, *tupsa* so'zlari esa *jo'xori*, *g'o'za*, *beda* kabi o'simliklarning o'rilmay erda qolgan ildiz qismi ma'nosida ishlatiladi. Shunday izohlanishi qishloq xo'jaligiga oid adabiyotlarda, jumladan N.Mamatovning «Paxtachilik terminlarining qisqacha izohli lug'ati»da (1964) qayd etilgan.

Bu yerda so'z yoki termin variantlari haqida ham to'xtab o'tish lozim bo'ladi. Chunki so'z variantlari tub, yasama, qo'shma, juft va takroriy so'zlardan, bir so'zning turli bo'g'iniga urg'u tushishi yo'li bilan hosil bo'ladi: *zuvala-zuvola*, *pachaq-pachoch*, *og'il-og'ilxona*, *tartib-tartibot*, *yakka-dukka – yakkam-dukkam*, *quyuq-suyuq – suyuq-quyuq*, *bij-bij – vij-vij*, *gurs-gurs - gusur-gusur* kabi. Dubletlar esa tub, yasama, qo'shma so'zlardan tashqari so'z birikmalaridan ham xosil bo'ladi: *forma — shakl*, *plan — reja*, *kontrolyor — nazoratchi*, *zapovednik*, — *qo'riqxon*, *avron — safro o'ti*, *avtonom migrasiya — mustaqil ko'chish* kabi.

Yaqin vaqtga qadar rus tilshunosligida ham so'z variantlari va sinonimlarning o'zaro aloqasi leksikada tutgan o'rni masalasi deyarli tadqiq qilinmagan³² edi. Keyingi paytda shu temaga bag'ishlangan qator ilmiy ishlar yozildi.

Ma'lumki, sinonimlar turli so'zlardan, dubletlar esa turli so'z va so'z birikmalaridan tuziladi. So'z variantlari esa bir so'zning turli shakllaridan hosil bo'ladi: *adab — odob*, *asta — ohista*, *podshox — podsho — poshsho — poshsha*, *boxabar — baxabar*, *aralashavermoq - aralasha bermoq*, *yozolmoq — yoza olmoq*, *assalomalaykum — assalom alaykum — salomalaykum*, *ilm-amal — ilmu amal* kabi. Bunday hodisa terminologiyada ham uchrab turadi. Masalan, yuqorida keltirilgan «Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensiklopedik lug'at»ning o'zbekcha-

³² Илмий ишлар ишимизнинг бошида кўрсатиб ўтилган.

ruscha-lotinchada soʻzligida *agrokimyo* - *agroximiya*, *aso-muso* — *hassa-muso* (oʻsimlik nomi, toʻgʻrisi *asomuso-assamuso*), *ava*—*kava*, *albisiya* — *albiziya*, *anaeroblar* — *anaerobiontlar*, *anterid* — *anteridiy*, *bakteriofak* — *bakterioxoʻrlar*, *bioximiya*—*biokimyo* kabi bir talay termin variantlari uchraydi.

Ilmiy-texnika terminlarning, shuningdek qoʻshma soʻzlarning biror komponenti soʻz varianti shaklida boʻlishi mumkin: *texnikaviy terminlar* — *texnik terminlar*, *ximiyaviy elementlar* — *kimyoviy elementlar* – *ximik elementlar*; *yoza bermoq*, *-yozavermoq*, *yura olmoq* – *yuroolmoq*, *oʻqiy olmoq*—*oʻqiyolmoq* kabi.

Professor A. Hojiyev oʻzbek tilshunosligida birinchi marta «oʻzakning varianti» va «morfemaning varianti» terminlarini (binobarin, shunday yangi tushunchalarni) kiritadi. Bu fikr soʻz variantlari bir xil boʻlmasligini, ularni farqlash lozimligini koʻrsatadi. Oʻzakning variantlariga misol qilib *son* — *sana*, *ong* — *angla* soʻzlari beriladi.

Ushbu lugʻatda morfemaning variantlari 2 xil boʻlishi taʼkidlanadi: 1) biri oʻrniga boshqasini ishlatib boʻlmaydigan, sharoitga qarab biri tanlab olinadigan affiks variantlari: *kuzgi* — *kechki* — *tashqi* kabi. Bu qoʻshimchalardan birini boshqa soʻzlarda ishlatib boʻlmaydi. *Ozgina* — *nozikkina* — *boʻliqqina* kabi soʻzlardagi qoʻshimchalar ham shunday gruppaga kiradi; 2) biri oʻrniga boshqasi qoʻllana oladigan suffiks variantlari. Bunga *gulday* — *guldek* soʻzlaridagi qoʻshimchalar misol boʻladi.³³

Soʻzlashuv tilida *-li* va *-lik* qoʻshimchalari ham aralash ishlatilaveradi. *Aqlli adabli*, *bilimli* qolipida *bolali* (ayol) deb aytish lozim boʻlsa-da, amalda *bolalik* (ayol) deyiladi. Tramvay, trolleybus, avtobuslarda va metro vagonlarida «bolalik ayollar joyi» deb yozilgan.

«Lingvistik terminlarning izohli lugʻati»da morfemalar variantining birinchi maʼnosi «allomorf» yoki «allomorfa» deb atalishi koʻrsatilgan. Fikrimizcha, «morfemalarning varianti» deb aytish oʻrniga «affikslarning varianti» (yoki variantlari) deyilsa, aniqroq boʻlar edi; chunki «morfema» deyilganda, faqat affikslargina emas, oʻzaklar ham, affiks funksiyasini bajaruvchi yordamchi soʻzlar

³³ Хожийев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Т., 1985, 56-бет.

ham (taqqoslang: *senga-sen uchun, qalamda yoz — qalam bilan yoz* kabi) ko'zda tutiladi. Shunga ko'ra, morfemalar o'zak morfema (kornevaya morfema), affiks morfema (affiksalnaya morfema) kabi turlarga bo'linadi.

Affiks variantlari, o'z navbatida, «suffiks variantlari» (*suzgich, ochqich—ko'chat ekkich, qorday—qordek* kabi) hamda «prefiks variantlari» (*noinsof -beinsof* kabi) turlarga bo'linishi mumkin. Ta'kidlash lozimki, o'zak variantlari ham, affiks variantlari ham birgalikda so'z variantlari hisoblanadi. Ba'zi so'zlarning variantlari ham o'zakdagi, ham affiksdagi o'zgachaliklar bilan bir-biridan farq qilishi mumkin. Bunga *ximiyaviy—kimyoviy — ximik* kabi so'z variantlari misol bo'la oladi.

So'z variantlari ham, termin variantlari ham ma'no jihatdan o'zgarib, alohida so'z yoki terminlarga aylanib ketishi mumkin: *art — arch, bu kun — bugun, ahl* (ilm ahli yoki ahli ilm) — *ahil* (inoq, ittifoq), *urish* (fe'l) — *urush* (ot), *chalg'i* (o'roq turi)— *cholg'u* (asbob, qiyoslang *cholg'uchi*), *bo'shlik* (belgi oti)— *bo'shliq* (pustota) kabi. *Bo'g'in* so'zi zoologiya, botanika terminologiyalarida «nasl, avlod, oila», shu so'zning affiksali varianti *bo'g'im* esa ruscha «sustav» sochlenenie, uzels, segment» kabi ma'nolarda ishlatiladi: *barmoq bo'g'implari, bo'g'imoyoqlilar, bo'g'imdumlilar, qamish bo'g'implari, qirqbo'g'im, bo'g'im oralig'i* (mejdouzlie) kabi.³⁴

Ba'zan differensiasiya qilinishi lozim bo'lgan so'zlar bir lug'at maqolasida beriladi. Masalan, *changlash — changlanish* so'zlari bir terminning variantlari sifatida beriladi.³⁵ Boshqa bir lug'atda «опыление» faqat *changlanish* deb yozilgan, *changlash* variant sifatida berilmagan.³⁶ Aslida esa, *changlash — changlanish* bir jarayonning nomi bo'lsa-da, ammo bu jarayonning amalga oshishi (yuzaga kelishi) jihatidan farq qiladi. *Changlanish* — bu jarayon o'simlik tomonidan o'z-o'zidan, kishi ishtirokisiz amalga oshishini, *changlash* esa, bu jarayon kishi ishtirokida, yordamida amalga oshishini bildiradi. Shuning uchun bu hol rus tilida ham farq qilinib 2 xil termin bilan aytiladi: естественное

³⁴ Зоҳидов Т. З. Зоология энциклопедияси. Т., 1969.

³⁵ Русча-ўзбекча луғат. ИИИ том. Т., 1953.

³⁶ Русча-ўзбекча ботаника терминлари луғати. Т., 1963.

опыление— *changlanish*; искусственное опыление — *changlash*.

Bundan ko'rinadiki, *changlanish* va *changlash* so'zlari bir terminning variantlari emas, balki ikkita mustaqil termindir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ba'zi terminologik asarlarda sinonimlar, dubletlar va so'z variantlaridan eng maqbulini, to'g'risini, keng tarqalganini, ko'p qo'llanadiganini, talaffuz qilishga qulaylarini tanlab olib bosh sinonim yoki asosiy termin sifatida birinchi o'ringa qo'yishga e'tibor berilmagan. Masalan, «Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensiklopedik lug'at»da so'z variantlari avval *agrokimyo* — *agroximiya*, *biokimyo* — *bioxiimiya* tartibida, keyin esa *agroximiya* — *agrokimyo*, *bioxiimiya* — *biokimyo* tartibida berilgan, ya'ni bir joyda so'z variantlarida *kimyo* shakli, boshqa joyda *ximiya* shakli tanlab olinib, birinchi o'ringa qo'yilgan. Bu xol shu lug'atning «O'zbekcha-ruscha-lotinchа so'zligi» qismida ko'zga yaqqol tashlanadi. Unda sinonim va dublet terminlardan har biri alfavit tartibida asosiy termin sifatida birinchi o'rinda berilgan. Masalan, A bo'limda: *abutilon*, *g'o'zor*, *dag'al kanop* (kanatik), D bo'limda: *dag'al kanap*, *g'uzor* (kanatik), R bo'limda: *g'o'zor*, *dag'al kanap* (kanatik) kabi.

Holbuki, ko'pgina terminologik lug'atlarda, masalan, paxtachilikka doir lug'atlarda dublet va sinonim terminlardan eng maqbulini muayyan prinsiplar asosida tanlab olishga va asosiy termin sifatida birinchi o'rinda ko'rsatishga alohida e'tibor berilgan. Filologik lug'atlardan, jumladan, A.Hojiyevning sinonimlar lug'atida, Sh.Rahmatullayevning frazeologik lug'atida, Sh.Rahmatullayev, N.Mamatov, R.Shukurovlarning antonimlar lug'atida ham ana shunday tamoyillarga qat'iy amal qilingan. Bunday qilish, ya'ni dublet va sinonim terminlardan hamda so'z variantlaridan eng maqbulini, ko'zda tutilgan tushunchani aniqroq ifodalaydiganini, tushuncha haqida noto'g'ri tasavvur hosil qilmaydigan va ixchamlarinn konkret prinsiplar asosida tanlab olish ilmiy-texnikaviy terminologiya uchun, endi shakllanib, rivojlanib borayotgan muayyan soha terminologiyasini tartibga solish nuqtai nazaridan g'oyat katta nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

II BOB. BOSHLANG'ICH SINFLARDA SO'Z VARIANTLARI VA UNGA YONDOSH HODISALARNI O'QITISH

2.1. Boshlang'ich sinflarda lug'at tarkibi va leksik ma'no turlarini o'rgatishga doir mashg'ulotlar mazmuni

So'z tilning ma'no bildiradigan asosiy birligidir. So'z va so'z birikmasi aniq narsalarni, mavhum tushunchalarni, hissiyotni ifodalaydi. Tilda mavjud bo'lgan barsha so'z va iboralarning yig'indisi *lug'at tarkibi* yoki *leksika* deyiladi. Leksikologiya o'zbek tilining lug'at tarkibini o'rganadigan bo'limdir. Leksikologiya lug'at tarkibidagi so'zlarning nutqda ma'no ifodalash xususiyati, qo'llanish faolligi, boyib borishi, ba'zi so'zlarning eskirib, iste'moldan chiqib ketishi, ma'no ko'chish hodisasi kabilarni o'rganadi. Shu sababli leksikologiya lug'at ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi.

Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, mazmunga mos so'z va so'z birikmalarining ma'lum izshillikda joylashtirilishidan tuziladi. Kishining lug'ati qanchalik boy va rivojlangan bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik boy bo'ladi; o'z fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lug'atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning muhim sharti hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ulkan lug'at boyligiga ega. Besh jildlik «O'zbek tilining izohli lug'ati» da 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi berilgan bo'lib, bular umumiy qo'llaniladiganlaridir. Bunga o'zbek tilida nashr etilgan turli terminologik lug'atlarda, o'zbek tili sinonimlari, antonimlari, so'z variantlari, frazeologik lug'atlarida va turli izohli lug'atlarda berilgan so'zlar qo'shilsa, lug'at boyligi yana ming-minglab oshadi. Bulardan tashqari, juda ko'p so'zlar ko'p ma'noni bildiradi. Masalan, shu izohli lug'atda bosh so'zining 40 dan ortiq asosiy va frazeologizm bilan bog'langan ma'noda ishlatilishi berilgan.

Maktabda nutq o'stirishning muhim vazifalaridan biri lug'at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo'nalishlarini ajratish va asoslash, o'quvchilarning lug'atini boyitish jarayonini boshqarish hisoblanadi.

Maktabda lugʻat ustida ishlash metodikasi toʻrt asosiy yoʻnalishni koʻzda tutadi:

1. Oʻquvchilar lugʻatini boyitish, yaʼni yangi soʻzlarni, shuningdek, bolalar lugʻatida boʻlgan ayrim soʻzlarning yangi maʼnolarini oʻzlashtirish. Ona tilining lugʻat boyligini bilib olish uchun oʻquvchi oʻz lugʻatiga har kuni 8-10 ta yangi soʻzni, shu jumladan, ona tili darslarida 4-6 soʻzni qoʻshishi, yaʼni shu soʻzlar maʼnosini oʻzlashtirishi lozim.

2. Oʻquvchilar lugʻatiga aniqlik kiritish. Bu ishga quyidagilarni oladi: 1) oʻquvchi puxta oʻzlashtirmagan soʻzlarning maʼnosini toʻliq oʻzlashtirish, yaʼni shu soʻzlarni matnga kiritish, maʼnosi yaqin soʻzlarga qiyoslash, antonim tanlash yoʻllari bilan ularning maʼnosiga aniqlik kiritish; 2) soʻzning kinoyali maʼnosini, koʻp maʼnoli soʻzlarni oʻzlashtirish; 3) soʻzlarning sinonimlarini, sinonim soʻzlarning maʼno qirralarini oʻzlashtirish; 4) ayrim frazeologik birliklarning maʼnosini oʻzlashtirish.

3. Lugʻatni faollashtirish, yaʼni oʻquvchilar maʼnosini tushunadigan, ammo oʻz nutq faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lugʻatidagi soʻzlarni faol lugʻatiga oʻtkazish. Buning ushuni shu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi va gaplar tuziladi, ular oʻqiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan soʻzlarni oʻquvchilar faol lugʻatidan nafaol lugʻatiga oʻtkazish. Bunday soʻzlarga bolalarning nutq muhiti taʼsirida oʻzlashib qolgan adabiy til meʼyoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va soʻzlashuv tilida qoʻllanadigan sodda soʻz va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid soʻzlar kiradi. Adabiy til meʼyori degan tushunshani oʻzlashtirgach, oʻquvchilar yuqorida izohlangan soʻzlar oʻrniga adabiy tildagi soʻzlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid soʻzlar, soʻzlashuv tilida ishlatiladigan sodda soʻz va iboralar oʻquvchilarning faol lugʻatidan chiqib keta boshlaydi.

Oʻquvchilar lugʻati quyidagi manbalar asosida boyitiladi va takomillashtiriladi:

1. Atrofni oʻrab olgan muhitni: tabiatni, kishilarning hayoti va mehnat faoliyati, bolalarni oʻyini va oʻqish faoliyatini, kattalar bilan munosabatni kuzatish.

Tabiat qo'yniga, turli joylarga, muassasalarga ekskursiya vaqtida bolalar narsa va hodisalarni kuzatish bilan ko'pgina yangi nom va iboralarni o'rganadilar. Bu ekskursiyalar yuzasidan o'tkazilgan suhbat vaqtida ularning bilimi chuqurlashtiriladi, ayrim so'zlar ma'nosiga aniqlik kiritiladi.

O'quvchilar lug'atini va nutqini boyitishda eng ishonarli manba badiiy asarlar hisoblanadi. O'qish darslarida o'quvchilar Oybek, H.Olimjon, M.Shayxzoda, G'.G'ulom, H.Hakimzoda, Zulfiya, Uyg'un, A.Qahhor, P.Mo'min, Q.Muhammadiy, Sh.Sa'dulla, Z.Diyor kabi ko'pgina so'z ustalarining asarlarini o'qiydilar. O'zbek tilini yuksak badiiy obrazlar yordamida o'zlashtiradilar. O'qish darsida bolalar lug'ati ma'lum mavzularga oid so'zlar hisobiga ham boyiydi. Ular lug'atiga axloqiy tushunchalarni ifodalovchi *yoqimtoy, shirinso'z, mehribon, haqqoniy, botir, mard, jasur, mehnatsevar* kabi ko'pgina so'zlar qo'shiladi. Matn ustida ishlash jarayonida ko'p ma'noli so'zlar, sinonimlar, ko'chma ma'noda ishlataladigan so'zlarni, ba'zi frazeologik birikmalarni bilib oladilar.

Bolalar mustaqil o'qishga o'rganganlaridan keyin ular lug'atiga kitob, gazeta, jurnal materiallari katta ta'sir qiladi. Shuning ushun ham sinfdan tashqari mustaqil o'qish va unga rahbarlik shakllari o'quvchilar lug'atini boyitishning, nutqini o'stirishning eng muhim manbalaridan hisoblanadi.

Maxsus mashqlar yordamida grammatika va imloni o'rganish darslari ko'pgina so'z va atamalarni o'zlashtirishga yordam beradi, o'quvchilar predmet, belgi, harakat, sanoq, tartib ifodalaydigan so'zlarni bilib oladilar. Bu darslarda o'quvchilar lug'ati tartibga solinadi, so'z turkumlarini o'rganish jarayonida guruhlanadi, so'z tarkibi, so'z yasalishi, so'zlarning o'zgarishini o'rganish bilan esa lug'atga aniqlik kiritiladi; ular o'rgangan so'zlaridan o'z nutqlarida foydalana boshlaydilar, natijada lug'atlari faollashadi. O'quvchilar lug'ati maxsus lug'aviy-mantiqiy mashqlar yordamida ham boyiydi, tartibga tushadi.

Bulardan tashqari, kinofilm va televizor eshittirishlarining matnlari, o'qituvchi va boshqa maktab hamda maktabdan tashqari muassasalar xodimlarining nutqlari ham o'quvchilar lug'atini boyitish va takomillashtirish manbalari hisoblanadi.

Lugʻatni boyitishda turli lugʻatlar juda foydali qoʻllanmadir. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun «Imlo lugʻati» mavjud. Oʻqituvchi maʼlumot uchun ham, material tanlash uchun ham turli lugʻatlardan (oʻzbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lugʻatlaridan, turli terminologik lugʻatlardan) muvaffaqiyatli foydalanadi.

Soʻz maʼnosini tushuntirish. Soʻzlarning maʼnosini tushuntirish oʻquvchilar lugʻatini boyitadi, nutqini oʻstiradi. Boshlangʻich sinflarda oʻqitiladigan fanlarning atamaları ham tushuntirilishi lozim boʻlgan soʻzlar qatoriga kiritiladi. Atamalarning maʼnosini tushuntirish mazkur soʻz anglatgan tushunchani yaxshi fahmlab olishga yordam beradi. Masalan, predmet atamasining maʼnosini tushuntirish bilan oʻquvchilar predmet keng maʼnoda qoʻllanishini, tabiatdagi barcha narsa, hodisa, tushunchalar predmet deyilishini bilib oladilar. Bu ot, sifat, son, feʼl kabi atamalarni tez fahmlab olishda ularga yordam beradi.

Soʻzning maʼnosini tushuntirish juda kam vaqt olishi va darsning asosiy mavzusidan oʻquvchilar diqqatini chalgʻitmasligi kerak. Buning ushuni oʻqituvchi har bir darsga tayyorlanish jarayonida maʼnosi tushuntirilishi lozim boʻlgan soʻzlarni, uni tushuntirishning eng qulay usullarini va darsning qaysi oʻrnida tushuntirishni belgilab oladi.

Oʻqish kitoblaridagi matnlarda birinchi marta uchragan, bolalar maʼnosini bilmaydigan ayrim soʻzlar matnni oʻqishdan oldin tushuntiriladi. Matnni oʻqish jarayonida soʻz maʼnosini tushuntirishga chek qoʻyish kerak. Agar biror soʻzni matnni oʻqish vaqtida tushuntirish zaruriyati tugʻilsa, matn mazmunidan oʻquvchilar diqqatini chalgʻitmagan holda shu soʻz maʼnosi qisqacha tushuntiriladi.

Koʻchma maʼnoda ishlatilgan obrazli soʻzlar va badiiy nutq oborotlari matn oʻqilgandan keyin tushuntiriladi, chunki ularning maʼnosi matn mazmunidan, kontekstdan yaxshi tushuniladi. Ayniqsa, masallar oʻqilganda, undagi allegorik, koʻchma maʼnoda ishlatilgan soʻzlarni asarni oʻqishdan oldin yoki oʻqish jarayonida tushuntirib boʻlmaydi.

Metodikada soʻzlarni tushuntirishning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

1. Soʻzni kontekst asosida tushuntirish. Bunda oʻquvchilar tushunmaydigan soʻz ularga tushunarli soʻzlar qoʻllangan gap (yoki matn) yordamida tushuntiriladi.

2. Soʻz maʼnosini lugʻatdan va oʻqish kitoblarida matn ostida berilgan izohdan foydalanib tushuntirish. Bunda oʻquvchilarni izohdan mustaqil foydalanib, soʻz maʼnosini mustaqil tushunib olishga oʻrgatish muhim ahamiyatga yega.

3. Soʻz maʼnosini shu soʻzning maʼnodoshi yordamida tushuntirish. Masalan, *sabo* - *shabada*, *mudofaa* - *himoya*, *sozanda* - *musiqachi*, *diyor* - *vatan*, *inshoot* - *bino*, *samo* - *osmon* kabi. Soʻzni sinonim tanlash bilan tushuntirganda, shu soʻzning stilistik (uslubiy) ahamiyatini ham koʻrsatish zarur.

4. Tanish boʻlmagan soʻz bilan ifodalangan tushunchani tanish boʻlgan soʻz bilan ifodalangan tushunchaga (uning antonimiga) taqqoslash orqali tushuntirish. Masalan, *ishchan* tushunchasini *dangasa* tushunchasiga, *rostgoʻy* soʻzini *yolgʻonshi* soʻziga taqqoslab tushuntirish mumkin.

Koʻchma maʼnoda ishlatilgan soʻz va soʻz birikmalari, tasviriy vositalar, maqollar ham taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi.

5. Soʻzni oʻziga yaqin tushuncha bilan, yaʼni boshqacha ifoda etish bilan tushuntirish. Bunda tushuntiriladigan soʻzning izohi qisqa va aniq boʻlishi kerak. Masalan, *oʻzboshimchalik* – oʻz xohishicha ish tutish, ishni oʻzi xohlaganicha bajarish; *mutaxassis* – biror hunar egasi; *shunqor* – uzoq uchadigan koʻzi oʻtkir qush; *mesh* – mol terisidan tikilgan idish; *guldun* – gul solib qoʻyiladigan idish va boshq.

Baʼzi soʻzlar ularning vazifasini izohlash orqali tushuntiriladi. Masalan, *kombayn* – bir vaqtning oʻzida donni oʻradigan, yanshadigan, tozalaydigan qishloq xoʻjalik mashinasi; *ekskavator* - bir vaqtning oʻzida yerni qazib tuproqni yuk mashinasiga ortadigan mashina; *aerodrom* - samolyotlar turadigan, uchib ketadigan yoki kelib qoʻnadigan joy va hok.

6. Soʻzni predmetning asosiy belgisini izohlash orqali tushuntirish. Masalan, *yantoq* – suvsiz joyda oʻsadigan ninasimon tikanli oʻsimlik; *akula* – okeanlarda yashaydigan juda katta yirtqich baliq va boshq.

7. Axloqiy, mavhum tushunchalarni ifoda etuvshi so'zlarning ma'nosini misollar yordamida tushuntirish. Buning ushun o'quvchilar o'rgangan badiiy asardan axloqiy fazilatga ega bo'lgan asar qahramonining qilgan ishlari tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, so'z ma'nosini tushuntirish ustida ishlash o'quvchilar lug'atini boyitadi, nutqini ravonlashtiradi.

2.2. So'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'rgatishda lug'atlar bilan ishlash

A.Avloniy: «... bolalarga harflarni ovozlar ila tanishtirmak o'qilgan so'zlarni yozdirib ma'nosini bildirmak..., imlo, insho husnixat kabi ilmlarni har kimning o'z tilida yozilmish kitoblardan o'qitib bildirmakdan iborat...»,³⁷ -degan edi.

Maktablarda ona tilini o'qitish bilan bog'liq bo'lgan yuqoridagi fikrda katta va chuqur mazmun ifodalangan. Shu bilan birga, unda o'qitishning eng muhim jihatlari, muammolariga e'tiborni qaratish lozimligi ta'kidlangan: «...Bolalarga harflarni ovozlar ila tanishtirmak...» Maktablarda o'quvchilarni ovoz chiqarib o'qishga o'rgatish masalasi alohida tadqiqot ob'ektidir. Biroq uning muhim ekanligi, «ovoz chiqarib tanishtirish» bola nutqining, umuman, tafakkurining o'sishida katta ahamiyatga ega ekanligi ma'lum. Maktab ta'limida so'zlarning «ma'nolarini bildirmak» masalasi ham nihoyatda muhim bo'lib, Abdulla Avloniy o'z davrida ko'tarib chiqqan bu masala hozirgi kunda ham dolzarb muammodir. Chunki oldingi bobda ham ta'kidlab o'tganimizdek, maktablarda o'quvchilar bilan birgalikda tilning so'z boyligi, so'z ma'nolari bo'yicha olib borilayotgan ishlar, mashg'ulotlar saviyasi va natijalari ko'ngildagidek emas. Buni tadqiqotchilar, tajribali metodistlar ham ta'kidlashgan.³⁸ Ushbu holni o'quvchilar va o'qituvchilar bilan o'tkazilgan suhbatlar ham tasdiqlaydi.

Shu o'rinda tilshunos olim N.Mahmudovning quyidagi fikrlarini keltirib o'tish ma'qul: «Tilning mohiyati, vazifasi ko'pincha benihoya jo'n talqin etiladi.

³⁷ Қаранг: Мақсумов А. Абдулла Авлонийнинг педагогик қарашлари ва маърифатпарварлик фаолияти. Пед.фан.номз... дисс. -Тошкент. 1967.- 16-б.

³⁸ Қосимова Н. Она тили таълими жараёнида ўқувчилар нутқини сўзнинг маънодошлари билан бойитиш, Пед.фан.номз...дис.автореф,-Тошкент: 1998. 13-б.

Go'yoki til - eng muhim aloqa vositasi bo'lgan ijtimoiy hodisa. Tilning aloqa vositasi ekanligi uning til, eng avvalo, dunyoni ko'rish, eshitish, bilish, idrok etish vositasidir. Ayni paytda til ruhiy, estetik hodisa ham ekanligini unutmaslik kerak».³⁹

Abdulla Avloniyning fikrlariga hamohang bo'lgan bu fikrda tilning mohiyati to'laligicha ochib berilgan. Tilning ana shunday keng va teran mohiyati antik davrdan boshlab xuddi shu tarzda talqin etilgan. Keyingi davrlarda Evropa tilshunoslari orasida ham bunday qarashlarning mavjudligi kuzatiladi. Bu borada Dekart, Gumboldt kabi olimlarning fikrlari muhim ahamiyat kasb etadi. «Siz odamlarga so'zlarning ma'nolarini tushuntirib bering, shunda ularni barcha anglashilmovchiliklarining yarmidan xalos etgan bo'lasiz»,- deydi Dekart.

Tilning asosiy vazifasi uning faqat aloqa vositasi bo'lishi emas. G'arbda Geraklit, Demokrit, Aristotel, Epikur, Bekon, Gobbs, Lokk kabi mashhur olimlar, Sharqda al-Farg'oniy, al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy kabi allomalar tilning ijtimoiy vosita sifatidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratishgan. Bundan ayon bo'ladiki, til o'qitish, eng avvalo, o'quvchining tafakkurini rivojlantirish, fikrlash qobiliyatini o'stirishni ko'zda tutadi. Ma'lumki, har bir millat o'ziga xos dunyoqarashga ega bo'lib, ular hodisalarni turlicha talqin qilishga, fahmlashga, idrok etishga intilishadi. Vil'gelm fon Gumboldt ana shu haqiqatdan kelib chiqib: «Tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning turlichaligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko'rishning farqliligi natijasidir»⁴⁰, - deydi.

Zero, milliy fikrlashni shakllantirish, umuman, milliylikni saqlab qolish ham til bilan bog'liqdir.

Tilning milliy ong, milliy tafakkur, milliy tuyg'u, milliy g'urur kabi tushunchalar bilan chambarchas bog'liqligi, ayniqsa, shu tilning lug'aviy birliklari, so'zlarini chuqur his qilishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki inson ongidagi tushunchalar qotib qolgan holda emas, balki doimiy harakatda bo'ladi, o'zgaradi,

³⁹ Маҳмудов Н. Тил. Ўзбекнома. -Тошкент: Ёзувчи, 1998. 10 -б.

⁴⁰ Қаранг: Маҳмудов Н. Кўрсатилган рисола. 9-б.

biri ikkinchisi bilan al-mashadi va hokazo. Qarashlardagi ana shunday doimiy va tabiiy harakat va o'zgarishlar, yangi paydo bo'layotgan tushunchalarning hammasi ham, avvalo, tilning lug'at tarkibida o'z ifodasini topadi. So'zlar paydo bo'lganida, hatto boshqa tillardan olinganida ham, odatda, bir ma'noli bo'ladi. Biroq taraqqiyot jarayonida ularda o'nlab yangi ma'nolar paydo bo'ladi. O'zbek tilining dunyo tillari ichida eng boy tillardan biri ekanligi ham, nazarimizda, undagi so'zlarda ko'p ma'nolilikning yuqori darajada rivojlanganligidadir. Tildagi so'zlarning ma'nolarini o'rganish va o'rgatish masalasi esa maktablarda qoniqarli darajada emas. Bu muammo o'quvchi va o'qituvchilarning lug'atlar bilan ta'minlanishi, qolaversa, umuman, lug'atchilikning ahvoli bilan bog'liqdir. SHarq olimlari lug'at tuzish ishi bilan ancha qadimdan boshlab shug'ullanishgan. Bu o'rinda M.Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» (XI asr), M.Zamaxshariyning «Muqaddimatul-adab» (sof lug'at emas), Abu Hayyonning «Kitob al idrok li-lison al-atrok» (XIV asr), Jamoliddin ibn Muxanna, Jamoliddin at-Turkiy (XIV-XV asrlar) kabi olimlarning lug'atlari, muallifi noma'lum bo'lgan «Kitob-at-tuhfat-uz-zakiyatu fi-l-lug'at-it turkiya» (XIV asr) kabi juda ko'plab lug'atlarni sanash mumkin. «XV asrdan XIX asrning 2-yarmigacha o'tgan davrda O'rta Osiyoda pedagogik, metodik fikrlar rivojlandi. Bu davrda o'nga yaqin lug'atlar va tilshunoslik asarlari (Tali Imomiyning «Badoe al-lug'at»i (XV asr), Muhib Ali Shamulning «Lug'ati Navoiy»i (XVI asr), Mustafo binni Sodiqning «Abushqa»si (XVI asr), Fazullohning «Lug'ati turkiy» (XVIII asr), Mirza Mehdixonning «Sangloh»i (XVIII asr), Fath Alixonning «Kitobi lug'ati atrokiya»si (XIX asr) yuzaga keldi. Ularda tovush, harf, imlo va talaffuz, so'z ma'nosi va tarjima kabi masalalarni o'zlashtirishga qaratilgan metodik fikrlar mavjud».⁴¹

XX asr o'rtalarida ham o'zbek lug'atchiligi ma'lum yutuqlarga erishdi, ko'plab lug'atlar nashr qilindi. Biroq lug'atchilik ishlari hali zamon talabidan ancha orqadadir. Maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan imlo, talaffuz va turli izohli lug'atlar yaratishga e'tibor qaratilmayapti.

⁴¹ Фуломов А., Қодиров М. Она тили ўқитиш методикаси. -Тошкент: Университет, 2001. 7-б.

Mustaqillik sharoitida o'qitishga bo'lgan talab yangilanyapti. Barkamol insonni tarbiyalash esa o'quvchi tafakkurini rivojlantirishni, uning erkin va ijodiy fikrlashini shakllantirishni talab etadi. O'quvchining so'z boyligi uning mustaqil va ijodiy fikrlash darajasini aks ettirib, tafakkurining rivojlanishiga xizmat qiladi. Shuning uchun ham ***maktab o'quvchilariga mo'ljallangan maxsus lug'atlar yaratish vaqti keldi***. Yangi o'quv dasturi va darsliklarda turli lug'atlar bilan ishlashga alohida ahamiyat berilgan, vaqt ajratilgan. Lug'atlar o'quvchilarni ijodiy fikrlash ko'nikmalarini hosil qiluvchi asosiy omillardan biri sifatida qabul qilinib, «Ona tili o'qitishning asosiy vositalari» sirasiga kiritilgan. Maktab dasturida lug'atlar bilan ishlashga qaratilgan bunday e'tibor o'zbek lug'atchiligi oldiga juda tezlik bilan hal qilinishi lozim bo'lgan katta muammoni qo'ydi. Bu muammo avvalgi lug'atlarni qayta nashr ettirish bilangina hal etilmaydi. Ijodiy topshiriqlarni bajarish uchun maktab o'quvchilari qo'lida «O'zbek tilining izohli lug'ati», «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati», «O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati», «O'zbek tilining frazeologik lug'ati», «Uyadosh so'zlar lug'ati», «Tilshunoslik atamalarining izohli lug'ati» bo'lishi hayotiy zaruratdir. Ammo bunday lug'atlar yaratilmagan ekan, ular bilan ishlamasa ham bo'ladi, degan fikrga bormaslik kerak. Amaldagi darslikda topshiriqlarning ko'pchiligi lug'atlar bilan ishlashni talab etadi.

M.Maksumov «A.Avloniyning pedagogik qarashlari va ma'rifatparvarlik faoliyati» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida Abdulla Avloniy o'quvchi dunyoqarashi shakllanishiga alohida e'tibor berganligini ta'kidlab: «Hijjalab o'qitishdan izohlab o'qitishga o'tishning o'ziyoq bolalar savodxonligini hosil qilish bilan birga, ularning tasavvuri, dunyoqarashi, mushohada qilishini rivojlantiradi. O'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatadi»⁴²-deydi.

Ko'rinib turibdiki, ushbu fikr bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, milliy tafakkurni o'stirish, lug'atlar bilan ishlashni taqozo etishi to'g'ri ta'kidlangan.

Boshlang'ich sinflar o'quv dasturida „ona tili, o'qish bolalarning lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqni o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini kamol toptirish,

⁴² Максумов. А.Авлонийнинг педагогик қарашлари ва маърифатпарварлик фаолияти. Пед. фан.номз...дисс. –Тошкент. 1967.84- б.

nutq madaniyatini shakllantirish, nutq ta'sirchanligini ta'minlashning muhim omilidir", deyiladi. Bu vazifalar grammatik mavzularni o'rganish, mashq matnlarini kuzatish va tahlil qilish, maxsus lug'aviy-grammatik mashqlar orqali bajariladi.

Ona tili o'qitishning bosh maqsadi ham tilning jamiyatda tutgan o'rni, vazifasi bilan belgilanadi. Til — aloqa vositasi, chunki so'zlovchi fikr-mulohazalarini til orqali bayon qiladi, tinglovchi esa til vositalari orqali ro'yobga chiqqan fikrni anglaydi.

Ona tili fani o'quvchilarni fikr bayon qilish va uni uqib olish faoliyatiga tayyorlaydi. Fikr til vositasida ro'yobga chiqadi, shu sababli har bir kishi tilni va undan foydalanishni bilishi zarur. Tilni bilish uning grammatik qonun-qoidalarini, ta'rifmi o'zlashtirishgina ernas, balki ona tilining boy imkoniyatlaridan amaliy foydalana bilish hamdir, ya'ni fikrni og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, tushunarli va savodli ifodalay bilishdir. Bunga erishish uchun ona tili darslarida lug'at ustida ishlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

Lug'at ishida so'zning ma'nosi, talaffuzi va imlosi e'tiborda tutiladi. Bular ustida ishlashdan asosiy maqsad ehtiyoj sezilgan paytda o'quvchilarning ulardan nutqda foydalanishlariga erishish, o'zgalar nutqini anglashlarini ta'minlashdir. Buning uchun o'qituvchi ona tili darslarida qoilangan har bir so'zning va ta'limiy jarayonlarda: ekskursiya, o'zaro suhbat, turli tadbirlarda ishlatilgan so'zlarning ma'nosiga e'tibor bilan qarashi, ularning qaysilari maxsus ishlashni taqozo etishini belgilab olishi kerak.

Tilning lug'at boyligini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi uchun ona tili darslarida so'zlar va ularning ma'nolari quyidagicha tanishtiriladi:

1.O'quvchilarni notanish so'z va iboralar bilan tanishtirish. O'quvchilar darslikdagi so'z va iboralarga birinchi marta duch kelayotgan bo'lishi mumkin. Bu so'z yangi paydo bo'lgan so'z bo'lmasa ham, o'quvchi uning ma'nosini bilmaydi, demak, o'quvchi uchun yangi so'z hisoblanadi. Masalan, 1-sinf „Ona tili“ darsligida xabib (*do'st*), darparda (*oyna o'rniga shaffof qog'ozyopishtirilgan derazaparda*), mag'rur (*kekkaygan, mag'rur — kamtar*), kamol (*har tomonlama yetak, to'kis*,

kamol topmoq — *xazon bo 'lmoq*), *xaroba* (*qarovsiz qolgan vayrona*), *qardosh* (*do'st, birodar, qarindosh-urug'*), *safdosht* (*harbiy xizmatda birga, tashkilotda birga*), *sarkarda* (*qo'mondan, lashkarboshi*), *zeb* (*bezak, ko'rk, husn*), *qasr* (*hashamadi saroy, ko'shk*) kabi so'zlarga duch keladilar. Bunday so'zlarning ma'nosini sinonimlar keltirib kengaytirish yo'li bilan, qarama-qarshi ma'noli so'zlar bilan izoh berish yo'li bilan, so'zning variantini eslatish bilan, gap tuzish orqali ma'nosini yechish, rasmlar orqali tushuncha hosil qilish yo'li bilan tushuntirish mumkin. Bunday ishlash o'quvchilarda so'z ma'nolariga nisbatan sezgirlikni yuzaga keltiradi.

2. O'quvchilarni so'zning yangi ma'nolari bilan tanishtirish. O'quvchilar ko'p ma'noli so'zlarning bir ma'nosini tushunsa, boshqa ma'nosini bilmasliklari mumkin. Bolalar so'zlarning hamma ma'nolarini birdaniga o'zlashtirib ololmaydilar. Ularning ma'nosini o'zlashtirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. 1—2-sinflarda o'quvchilar ko'p ma'noli so'zning bir-ikki ma'nosi bilan tanishsa, 3—4-sinflarda yana boshqa ma'nolarini bilib oladi. Tilning barcha sathlari: fonetika, leksika, so'z tarkibi, morfologiya, sintaksis (boshlang'ich sinfda bu bo'limlar „Tovushlar va harflar“, „So'z“, „Gap“, „Bog'lanishli nutq“ deb nomlanadi)ni o'rganish jarayonida tasviriyl ifodalar, iboralar, ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli so'zlarning ma'nolari, so'z variantlari turli ish turlari asosida tushuntirib boriladi. Masalan, „*niyati buzuv*“ iborasini tushuntirishda quyidagicha savol va topshiriqlardan foydalaniladi:

—Bu iborani „*soat buzuv*“ birikmasi bilan taqqoslang.

—Qaysi biri o'z ma'nosida qo'llanyapti? (*soat buzuv*)

—Qaysi birikma boshqa ma'noda qo'llanyapti? (*fikri buzuv*)

— „*Niyati buzuv*“ birikmasi qanday ma'noni ifodalayapti? (O'quvchilar o'ylab, niyati yomon kishilarni „*niyati buzuv*“ deyishadi, deb izoh beradilar)

Ko'rinadiki, taqqoslash usuli so'z ma'nolarini izohlashda samarali usul sanaladi. „*Quloq otib*“, „*Tanbeh yecli*“, „*ko'zi o'ynar*“, „*qalbi olov*“, „*til topishdi*“ kabi iboralarning ma'nosi ustida ham shu tarzda ishlanadi.

1-sinf darsligida „*Xiva ona tarix tilmochi*“, „*urush yo'lini taqqa bekitdik*“, „*biz ma'nosiga zeb bersak*“, „*rediskaga akaman*“, „*karvon bo'lib kelamiz*“ („Turnalar“), „*chehrasiga tabassum yugurdi*“, „*bahor oq bulutni yetaklab ketdi*“, 2-sinf darsligida „*dov-daraxtning soch-soqolin qirishdi*“, „*Biz oqlagan daraxtlar oppoq paypoq kiyishdi*“ kabi badiiy-tasviriyl til vositalari ustida ishlash o'quvchini so'z va iboralardan nutqda to'g'ri va o'rinli foydalanishga undaydi, nuqtaning emotsionalligini oshiradi.

3. O'quvchilar tilida kam qo'llanadigan so'zlar (variantlari) ma'nosi ustida ishlash. Adabiy tilga oid ba'zi so'zlar o'quvchilar nutqida kam qo'llanadi. Bu so'zning ma'nosini o'quvchi yetarli darajada tushunmaydi. Ularning o'rnida oddiy so'zlashuvga doir, eskirgan yoki shevaga oid so'zlarni qo'llaydi. O'qituvchi ularni kitobiy so'zlar bilan almashtirish uchun nutqda qo'llashga majbur etadigan vaziyat yaratishi, ehtiyojni yuzaga keltirishi zarur. Masalan, *jim — tinch — osuda — osoyishta, yurakdan — dildan, soat strelkasi — soat millari, garmdori — qalampir, rayon — tuman* kabi.

So'zlarning qo'llanishini faollashtirish uchun yozma ishlar o'tkazilayotganda ham o'quvchilar e'tiborni ayrim so'zlarni boshqasi bilan almashtirishlariga qaratiladi. 1-sinfda rasmlar asosida og'zaki hikoya tuzayotgan o'quvchilarning nutq birliklari bir-biridan farqli bo'lishi, biri ikkinchisining so'zini qaytarmasligi talab qilinadi. Masalan, *Shirinsuxan — shirinso'z, nasim — tonggi yel* (shamol), *tanbeh berdi — dashnom berdi, zilol suv — tiniq suv, kichik — mo'jaz, tik — adl, nafis — nozik* kabi.

Yozma bayon yozishga tayyorlanish jarayonida ham (2-sinf) so'zlarni boshqasi bilan almashtirishga, kitobiy so'zlar tanlashga e'tibor berish lozim.

Darsliklarda bola hissiyotiga ta'sir qiluvchi ko'chma ma'nodagi badiiy ifodalar ko'p qo'llangan, ular ustida maqsadga muvofiq ishlash o'quvchi nutqini jozibador qiladi, ularning nutqini adabiy tilga yaqinlashtiradi.

4. Yangi paydo bo'lgan so'z ma'nolari ustida ishlash. Bunday so'zlar darslikda kam qo'llanadi. Bunday so'zlarning bolalar hayoti bilan bog'liq bo'lganlarini ajratib

olib „Biiib qo'ygan yaxshi" rubrikasi ostida ishlansa, o'quvchining nutqi zamon bilan baravar rivojlanib boradi.

5. Grammatik atamalar ma'nosi bilan tanishtirish. Avvalo, grammatik atamalarning to'g'ri talaffuzi, imlosi o'rgatiladi. Shundan so'ng misollar asosida so'zning mazmuni ochiladi, so'ngra o'qitish va mashqlar bajarish orqali o'quvchilarning atama ma'nosini to'laqonli anglashlariga erishiladi.

Lug'at ustida ishlashda quyidagi metodik usullardan foydalaniladi:

1. So'z ma'nolarini taqqoslash va ularni sharhlash. Bu usul ko'chma ma'noli so'z va iboralar, paronim so'zlar, shakldosh so'zlar ma'nosi, imlosi, talaffuzini izohlashda qo'llaniladi. Masalan, *ziyrak* — *Zirak*: odamning xususiyati (sezgirligi) — *ziyrak*; quloqqa taqiladigan taqinchoq — *zirak*. Bu so'zlarning talaffuzi ham ikki xil.

2. So'zlarni kuzatish usuli orqali ularning imlosini, ma'nosini va talaffuzini o'rgatish. Bu usul o'zakdosh so'zlarni o'rganish jarayonida, *ko'm-ko'k*, *oppoq*, *qip-qizil* kabi sifatlarning ma'no nozikliklari, imlosi, talaffuzini o'rgatishda qo'llaniladi. Masalan, o'quvchilar *guldon*, *gulchi*, *guldor*, *gulli*, *gulsiz*, *gulla* so'zlarining tarkibini kuzatadilar, bu so'zlar ma'nosidagi farqni izohlaydilar va tilning yangi so'zlar hisobiga boyib borishini anglay boshlaydilar. Shu o'rinda o'qituvchi so'zlarni o'z so'ziga aylantirish orqali aniq fikr yuritishga o'rganish o'quvchining burchi ekanini aytishi lozim.

Kuzatish usuli shakllari o'zgarayotgan so'zlarning imlosini o'rgatishda ham qo'llaniladi: *og'iz+im* — *og'zim*, *singil+im* — *singlim*, *u+ga* — *unga*.

3. So'zlarni belgilariga ko'ra guruhlash usuli. Guruhlash aqliy faoliyat usuli bo'lib, u ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda muhimdir. Bu usul so'zlarning anglatayotgan ma'nosi, turkumi, yasalishi, imlosi, uyasi kabilarga ajratish imkonini beradi. Guruhlash kuzatish va taqqoslash usuli bilan bog'liq. So'zlarni guruhlash uchun awalo ular kuzatiladi, so'ng taqqoslanadi. Bu jara-yonda ularning o'xshash va farqli tomonlari ajratiladi: Masalan, qavm-qarindoshlik bo'yicha guruhlash quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Ota urug'i: *ota*, *amaki*, *amma*, *dada*, *buvi*, *buva*.

2. Ona urug'i: *ona, xola, tog'a, buvi, buva*.

Ma'lum bir guruhdagi so'zlar ro'yxatini tuzish ishini alifbo asosida yozdirish ham mumkin. Bu jarayonda guruhlash uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Bolalar o'yinlari nomining lug'atini tuzing.
2. O'zingiz bilgan shoir nomlari ro'yxatini tuzing.
3. Ertak nomlari ro'yxatini tuzing.
4. Joy nomlari ro'yxatini tuzing.
5. Ma'nodosh so'zlar ro'yxatini tuzing
6. Qarama-qarshi ma'noli so'zlar ro'yxatini tuzing .
7. So'z variantlari ro'yxatini tuzing va boshqalar.

Bular o'rganilayotgan mavzularga, mashq matnlariga bog'liq holda tashkil etiladi. So'zlarning izohli lug'atini sinf yoki maktab miqyosida tuzib, osib qo'yilib, umumiste'molga kiritish mumkin. Bunda „*O'quvchilar pochtasi*“ tashkil etilishi ham mumkin. O'quvchilar qaysi so'zning ma'nosini bilib olishda qiynalsalar, shu so'zni yozib yashikka tashlaydilar. Hafta oxiridagi darsda shu so'zlar ma'nosi, imlosi, izohi ustida ishlanadi.

Ona tili darslarida o'quvchilarga bilim berish maqsadida, eng avvalo, ularning lug'at boyligiga e'tiborni qaratish lozim. O'quvchining so'z boyligi uning o'qigan badiiy asarlari, turli ilmiy-ommabop adabiyotlar, darsliklar, ommaviy axborot vositalari orqali to'plangan ma'lumotlari orqali belgilanadi. So'z boyligi yillar davomida ongli va ongsiz tarzda to'planadi. Ona tili darslarida o'quvchi xotirasida to'plangan so'zlardan to'g'ri foydalanish, ularni talaffuz qilish, xatosiz yozish bo'yicha metodik tavsiyalar beriladi. Nutqni rivojlantirish bilan birga bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri savodxonlik – imloviy xatolarni kamaytirishga ham erishish mumkin.

Agar «Imlo lug'ati» va boshqa lug'atlar bilan ishlash shu tarzda yo'lga qo'yilsa, biz ona tili ta'limidagi uzluksizlikning bir jihatini ta'minlashga erishamiz. Mazkur faslda o'quvchining so'z boyligini oshirishni nazarda tutib, lug'atlar bilan ishlash yuzasidan berilgan metodik tavsiyalar yuqori sinflarda takomillashtiriladi. «Ona tili ta'limidan asosiy maqsad «O'quvchilarda tilning ichki imkoniyatlaridan, uning tasviriy vositalaridan nutq jarayonida samarali va o'rinli foydalanish ko'nikmalarini, fikrni turli yo'sin va shakllarda ifodalay olish malakalarini hosil qilishdan iborat ekan, bunga erishishni boy va barkamol so'z xazinasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun so'z boyligi omili davlat standartida muhim o'rin egallashi lozim»⁴³, deya mutaxassis olimlar akademik listey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarining so'z boyligini oshirishda lug'atlar bilan ishlash omilining muhimligini bayon qiladilar.

O'quvchilarni lug'atlar bilan ishlashga o'rgatishni ko'p hollarda 5-sinfdan boshlash lozimligi ta'kidlanadi. Bizningcha esa, lug'at bilan ishlashga o'rgatishni tizimiy bir shaklda boshlang'ich ta'limdayoq boshlash maqsadga muvofiqdir. Bu davrda lug'atlardagi umumiste'molda eng ko'p qo'llanuvchi, talaffuzi qiyin so'zlarga e'tibor qaratgan ma'qul. Umuman olganda, o'quvchilarning lug'at ustida ishlashi, lug'atlar darsliklarning ajralmas qismiga aylanishi (shunday bo'lishi zarurligini biz qat'iy tavsiya qilmoqchimiz), lug'atlar umumta'lim maktablaridagi har bir dars, mashg'ulotlarning tarkibiy qismi bo'lib qolishi lozim. Buning uchun, har bir fan o'qituvchisi o'z sohasi doirasida lug'at daftari yuritishni tashkil qilishi juda muhimdir. Buning boshqa bir jhati ham borki, bunda o'quvchi o'z lug'at zaxirasiga ega bo'lib boradi. *So'zlarni yozib borish o'quvchilarning lug'at boyligini ko'paytirish bilan birga, savodxonligini ham oshiradi.* Bunga erishmaslik hozirgi kun ta'lim tizimi talablarida ko'zda tutilayotgan maqsadni to'la amalga oshirishga monelik qiladi.

Darslikda ilova qilingan lug'atlardan foydalangan holda, avvalo, har bir o'qituvchi o'zi uchun o'tiladigan mavzularga mo'ljallab metodik qo'llanma

⁴³ Неъматов Х., Ғуломов А., Зиёдова Т. Ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганишда ўқувчилар сўз бойлигини ошириш. – Академик листей ва касб-хунар коллежлари ўқитувчилари учун қўлланма. – Тошкент: «Халқ мероси». 2000.7-6.

shaklidagi lug'atlar to'plamini yaratishi kerak. So'ng dars davomida o'quvchilar tomonidan yuritiladigan «Lug'at daftari»ga kerakli so'zlar yozib borilsa, ular darslikda berilgan mashqlarni, vazifa va topshiriqlarni bajarish uchun tayanch material bo'ladi. Lug'at daftarlaridagi so'zlarni ko'paytirish maqsadida guruhlararo, sinflararo tashkil qilingan musobaqalar o'quvchilarni mustaqil ishlashga, kutubxonalardan foydalanishga o'rgatadi, kitobga bo'lgan ma'naviy ehtiyojni kuchaytiradi. Tajriba-sinov darslari olib borilgan Dang'ara tumani To'laboy qishlog'idagi va amaliyot o'tkazilgan Qo'qon shahridagi 33- maktablarda uyadosh so'zlar lug'ati, ma'nodosh so'zlar lug'ati, izohli lug'at, iboralarning izohli lug'ati maxsus taxtaga joylashtirilib, vaqti-vaqti bilan ular yangisiga almashtirib turildi.(Men taxtachaga so'z variantlari lug'atini qo'shdim.)

Lug'at bilan ishlashning ma'lum bir uzluksiz, izchil tizimi shakllantirilib, uni o'quvchining kundalik ishiga aylantirishga erishish kerak. O'quvchining so'z boyligi qancha ko'p bo'lsa, so'zlarning ma'nolarini qancha chuqur va keng anglab etsa, uning fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

Ona tili darslarida o'quvchini so'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'rgatishning boshqa omillari ham ko'p bo'lishiga qaramay, lug'at bilan ishlash omili, bizningcha, eng muhimdir. Ulardan «Leksikologiya» («So'zshunoslik») va Sifat so'z turkumini o'rgatishda yordamchi vosita sifatida qo'llab foydalanish yaxshi natijalarga olib keladi.

Ona tili darslari samaradorligini oshirish maqsadida endilikda turli innovatsion metodlardan, xususan, kompyuter texnologiyasidan foydalanilmoqda. O'quvchilarimizning fikr doirasini kengaytirish, mustaqil fikrlashga, to'g'ri xulosalar chiqarishga o'rgatish uchun ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan matnlar ustida ishlanadi. Vatanparvarlik, xalqparvarlik, mehr-oqibat, insof-diyonat tuyg'ularini hosil qilishni yuksaltirish maqsadida ham yozma, ham og'zaki nutqni takomillashtirishga hissa qo'shadigan mavzularda yozma ishlar o'tkaziladi. Lekin ko'p hollarda yozma ish tekshirilganda, o'quvchilarni og'zaki savol-javobga yoki muloqotga jalb qilganda ko'nglimiz to'lmaydi. Yoshlarning yozma va og'zaki nutqlaridagi nuqsonlar sababini izlaymiz. Inson nutqining ravonligi uning so'z

zaxirasiga bog'liqdir. Til fanining "Leksikologiya" qismi yuzasidan o'quvchilariga leksika so'zining lug'aviy ma'nosi haqida, antonim, sinonim, omonim, paronimlar, so'z variantlari, atamalar, olinma so'zlar, tarixiy so'zlar, iboralar haqida ma'lumot beriladi, darslikda tavsiya qilingan mashqlar bajariladi. Shu o'rinda o'quvchilarni imlo lug'atidan, umuman, lug'atlardan foydalanishga o'rgatishga ham alohida e'tibor berish zarurdir. Chunki aynan mana shu davrdan boshlab "Imlo lug'ati"dan yoki boshqa lug'atlardan faqat u yoki bu so'zning to'g'ri yozilishini tekshirish uchun emas, balki so'z boyligini oshirish maqsadida ham foydalanish lozimligini o'quvchiga uqdirish kerak. Har bir darsning biror bir qismida "lug'at diktanti" (yozilishi qiyin bo'lgan so'zlar, "x" va "h", "o" va "a" harflarining to'g'ri ishlatilishi...) yoki mustaqil ishlarda, albatta, o'quvchi bilan birgalikda "Imlo lug'ati" ustida ishlashga erishish lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchisiga so'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'rgatishning eng asosiysi badiiy asar mutolaasi orqali amalga oshirishdir. Lekin bola - o'quvchi badiiy asar o'qiyotganida, birinchi navbatda, tabiiyki, uning mazmunini o'zlashtirishga harakat qiladi. To'g'ri, u til yuzasidan ma'lum topshiriq berilganida, o'sha vazifani bajarish maqsadida badiiy asar tiliga, grammatik qoidalarining badiiy adabiyotga tatbiq etilishiga ahamiyat berishi mumkin. Biroq bu hol faqat jiddiy topshiriq berilganda, topshiriqni bajarish qat'iy talab etilganida yuz beradi. Misol uchun zid ma'noli so'zlar mavzusida «Zumrad va Qimmat» ertagi asosida quyidagi jadvalni to'ldiring:

Zumradning ijobiy fazilatlarini ifodalovchi so'zlar	Qimmatning salbiy xislatlarini ifodalovchi so'zlar
mehnatsevar	dangasa

Qolgan hollarda o'quvchi badiiy asardagi voqealar ketidan "quvishga" alohida e'tibor berib, yozuvchining tildan foydalanish mahoratiga diqqat qilmaydi. SHunisi ham xarakterliki, o'quvchi badiiy matnda uchragan imlo xatolarini tez payqaydi. Bu uning o'quvchiligi, yosh xususiyati, psixologiyasi kabi juda ko'p

omillar asosida sodir bo'ladi. Shunga qaramay, baribir, o'quvchi badiiy asar tilini maxsus talab va maqsad qo'yilganidagina o'rganadi.

Shuning uchun ham ona tili darslarida badiiy matnlardan keng foydalanish, ularning tuzilish xususiyatlariga o'quvchi e'tiborini qaratish har doim o'qituvchi diqqat markazida bo'lishi zarurdir. Shuningdek, o'qish darslarida ham badiiy matnning til xususiyatlariga e'tibor qaratish, badiiy-tasviriy vositalarga diqqat qilish yaxshi natija beradi. So'zlar, iboralar, hatto boshqa birliklarning ma'nolari, qo'llanishlari, tarixiy, sheva yoki umuman, notanish so'zlarga e'tibor qaratilishi talab qilinsa, *o'quvchi* mustaqil ravishda o'zining so'z boyligini oshirishga intiladi. Lug'atda uchratgan so'zlarning imlosini bilish bilan birgalikda, ularning ma'nolarini ham mushohada qiladi, yozma yoki og'zaki matn yaratish jarayonida ular ishtirokida gaplar tuzishga urinadi. Yozma nutqda uchraydigan uslubiy xatolarni ongli ravishda, mustaqil to'g'rilashga erishadi.

Demak, o'quvchilarni boshlang'ich sinfdanoq "Lug'atlar" ustida ishlashga o'rgatish va darslarni shu nuqtai nazardan tashkil qilish muhimdir. O'quvchilar savodxonligini oshirish maqsadida o'tkaziladigan lug'at diktanti shunday tashkil qilinishi kerakki, unda *o'quvchi* ba'zida yozilishi qiyin bo'lgan so'zlarni o'zi tanlasin, o'z xatosini o'zi tekshirsin. Natijada, lug'atlar bilan ishlashga ham, lug'atning mashg'ulot va darslikning tarkibiy qismiga aylanishiga ham erishiladi.

2.3. So'z variantlari va unga yondosh hodisalarni o'tishda o'yin texnologiyasidan foydalanish

Hozirgi kunda dars jarayonini jonli tarzda o'tkazish, undagi yangi mazmunni o'quvchilarga to'laroq yetkazish uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanish zamonaviy texnologiyaning dolzarb talabi bo'lib xizmat qiladi.

Ona tili o'qitish metodikasida o'quvchilarning savodini chiqarish, grammatik tushunchalarini shakllantirish, ularning nutqiy va imloviy savodxonligini oshirishda qo'llanadigan usullar, mashqlar variantlari ko'p. Fonetik, grammatik, orfografik tushunchalarni mustahkamlash, nutqiy malakani mukammal shakllantirishda metodika fanidan belgilangan mashqlar qatorida ta'limiy o'yinlar ham muhim o'rin tutadi. Ta'limiy o'yinlarni boshqa mashq turlaridan farqi shuki,

bunda bir tomondan, o'quvchilarning zerikishi, charchog'iga barham berilsa, ikkinchidan tomondan, bolalarning fikrlash jarayoni tezlashadi, muayyan belgilangan malakalarning mufassal shakllanishi osonlashadi.

D.B.Elkoninning fikriga ko'ra, "Xuddi shu oddiygina o'yin orqali o'sib kelayotgan bolaning tasavvuri ilk marotaba qaror topa boshlaydi".⁴⁴ Bir qancha izlanishlar shu fikrga olib keladiki, o'yin – bu taraqqiyotning rolidir, uning kelajakka, rivojlanishga qaratilgan, undan kelib chiqadigan qonun-qoidalar, iroda hamda matonat maktabidir.

Ma'lumki, o'quvchi qancha yosh bo'lsa, darslarda qo'llanadigan qiziqarli o'yin elementlari shunchalik ko'p bo'lishi lozim. Chunki darsda qo'llanadigan didaktik o'yin, bir tomondan, ayrim bolalar tabiatiga xos bo'lgan qiziquvchanlik, sho'xlik kabi xususiyatlariga muvofiq kelsa, ikkinchi tomondan, ba'zi bolalardagi odamovilik, indamaslik, uyatchanlik kabi jihatlarini bartaraf etib boradi. Demak, o'yin jarayoni o'quvchi psixologiyasida keskin o'zgarishlar yasaydi. O'yin davomida o'quvchi mavhum grammatik-orfografik tushunchalar mohiyatini anglay boshlaydi, uning xotirasida ko'pgina so'zlar uchun umumiy bo'lgan belgilar o'rin ola boshlaydi, og'zaki va yozma nutqidagi orfoepik – orfografik tushunchalar mohiyatini anglay boshlaydi, yozma nutqidagi orfoepik – orfografik nuqsonlar kamayadi. Ta'limiy o'yinlar sinf jamoasining erkin tutishlarini ta'minlaydi, darsning samaradorligi ortadi. O'yinda ko'pchilik o'quvchilarning faol ishtiroki ta'minlanib, baholarini qo'yib borish imkoniyati tug'iladi.

O'yinlarning yana bir diqqatga sazovor joyi shundaki, sinfda inoqlik, shiddat hukm suradi. O'quvchilar bir-birlariga yordam bergilari kelib, sinf jamoasining jipsligi yanada ortadi.

Ona tili mazmuniga ko'ra ta'limiy o'yinlar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. fonetik – grafik o'yinlar
2. so'z yasalishi bo'yicha o'yinlar
3. grammatik o'yinlar

⁴⁴ эльконин Д.Б. Психология игров.Москва.Педагогика. 1978.

4. orfografik o‘yinlar

5. nutq o‘stirish tusidagi o‘yinlar.

Ta’limiy o‘yinlar o‘tkazilish xarakteriga ko‘ra quyidagi turlarga ajraladi:

1. og‘zaki o‘yinlar

2. indamas o‘yinlar

3. yozma o‘yinlar

Ta’limiy o‘yinlar tashkil qilinishi bo‘yicha quyidagi turlarga ajraladi:

1. Guruhlararo musobaqa tarzidagi o‘yinlar

2. Tarqatma materiallar yordamida o‘tkaziladigan o‘yinlar

3. Qo‘l barmoqlari yordamida o‘tkaziladigan o‘yinlar

O‘qishdan ta’limiy o‘yinlar, shuningdek, she’r, ertak, hikoya, topishmoq, tez aytishlardan, turli rebus va boshqotirma jadvallaridan ham unumli foydalanish mumkin.

O‘yinni tashkil qilishda o‘qituvchi quyidagi tamoyillarga amal qilishi lozim:

- ☐ o‘yin qiziqarli, sodda, tushunarli, aniq bo‘lsin;
- ☐ o‘yin mavzuga mos, chuqur mazmunli bo‘lsin;
- ☐ o‘yinda iloji boricha ko‘proq o‘quvchi ishtirok etsin;
- ☐ o‘yinda qiziqarli narsalar ko‘p bo‘lsin;
- ☐ o‘yinni o‘tkazilish muddati, tartibi aniq bo‘lsin;
- ☐ o‘yin o‘quvchilarni muayyan ko‘nikmalari va malakalarini shakllantirsin;
- ☐ o‘yin g‘oliblari rag‘batlantirib borilsin.

O'qituvchi o'yin turlarini mustahkamlanayotgan mavzuga muvofiq tanlab, belgilangan o'yin turiga mos shaklni tuzib, o'yin tartibini aniq belgilab olishi lozim. O'yin uchun kerakli material esa imlo lug'ati, o'qish kitobi, bolalar jurnali, turli badiiy asarlar to'plamlaridan olinadi.

Materialni o'yin shakliga solishda quyidagi shartlarga rioya qilish lozim:
o'yin materialida mavzuga oid misol iloji boricha ko'p bo'lsin;

--material va o'yin shakli o'quvchi yoshiga mos, tushunarli, sodda va qiziqarli bo'lsin;

o'yin shakli va material hajmi dars strukturasiga muvofiq bo'lsin;

--material va o'yin shakli o'quvchi nutqini o'stirish, imloviy savodxonligini oshirish imkoniyatini bersin;

--material va o'yin shakli o'quvchi aqliy faolligini yaxshilasin;

--material va o'yin shakli o'quvchi dunyoqarashini o'stirsin, tarbiyaviy elementlarga boy bo'lsin.

Boshlang'ich sinf ona tili dasturidagi har bir mavzu bo'yicha muayyan shakldagi ta'limiy o'yinni tashkil qilish mumkin. O'qituvchi, avvalo, ta'limiy o'yinning ta'lim-tarbiyaviy maqsadini belgilab, o'yinga kerakli materialni tayyorlab o'quvchilarga ta'limiy o'yinni o'tkazish tartibini aniq tushuntirib berishi, o'yinni o'zi boshqarib borishi, o'quvchilarning xatolarini yo'l-yo'lakay tuzatib borishi zarur. O'yin oxirida tegishli xulosalar chiqarilib, ballar e'lon qilinadi.

O'quvchilarning ishi yig'ib olib baholanadi. Bu texnologiya bir vaqtning o'zida barcha o'quvchilarni baxolash imkoniyatlarini berish bilan, ularning fakrlash, xulosa chiqarish qobiliyatlarini xam shakllantiradi, qiziqishlarini orttiradi.

«Kim ko'p so'z biladi?»

Bu o'yin o'quvchilarning lug'at boyligini o'stirishga yordam beradi. Buning uchun sinf ikki guruhga bo'linadi va 1-guruh o'quvchilariga boshlanishi va tugallanishi unidan tashkil topgan, ikkinchi guruhga esa xuddi shunday: undosh bilan

boshlanib, undosh bilan tugallangan sifat soʻz turkumiga oid soʻzlarni doskaga yozish topshiriladi.

Masalan, 1- guruh «*ilmli*», «*aqli*», 2- guruh esa «*qiziq*», «*notekis*» kabi soʻzlarni yozishi mumkin. Keying shart guruhlarini topgan soʻzlariga qarama-qarshi tomon maʼnodosh va zid maʼnoli sozlarni topish topshirigʻi beriladi. Oʻyin shartiga koʻra, guruhlardagi oʻquvchilar navbat bilan vazifani bajaradilar. Soʻz topolmay yozishdan toʻxtagan guruh yutqazgan hisoblanadi.

«Soʻz top»

Ushbu oʻyinni 2—3- sinflarda darsning kirish qismida oʻtgan mavzuni mustahkamlash yoki lugʻat ustida ishlash maqsadida oʻtkazish mumkin. Oʻqituvchi bir soʻz aytadi, oʻquvchilar esa davom ettirishadi. Oʻyin qoidasiga koʻra, birinchi aytilgan soʻz qaysi harf bilan tugasa, keyingi oʻquvchi shu harfdan boshlangan soʻzni aytishi kerak. Masalan, *kitob - bardoshli- gul -lobar- aziza-aziz - maktab – barno-bola — aqli - ...* kabi davom ettiriladi.

Jarayonda sinfdagi barcha oʻquvchilarning faol ishtiroki taʼminlanadi. Soʻzlarni takror qoʻllamaslik sharti oʻquvchilarni bir-birini diqqat bilan kuzatishga, qaysi soʻzlar aytilganini xotirasida saqlab turishga, muhimi, hozirjavoblikka oʻrgatadi.

Shuningdek, bu oʻyin turini biror mavzuga oid soʻzlar boʻyicha ham oʻtkazish mumkin. Oʻquvchilarga muayyan soha yoki mavzuga taalluqli soʻz topishlari aytiladi. Masalan, zid maʼnoli xususiyat bildirgan soʻzlarni aytish topshirigʻi berilganda, 1- oʻquvchi: *xontaxta*; 2- oʻquvchi: *koʻrpacha*; 3- oʻquvchi: *gilam*

4- oʻquvchi: *guldun* va hokazo tarzida oʻyinni davom ettiradi. Bunda aytilgan soʻzning qaysi harf bilan tugashi emas, aynan shu mavzuga aloqador boʻlishi bosh mezon qilib belgilanadi. «Soʻz top» oʻyinining barcha turida ham tezkorlik bilan javob bermagan oʻquvchi oʻyinni tark etadi, oʻyinda oxirigacha ishtirok etganlar gʻolib boʻladi.

«Jumlani davom ettir»

Oʻyin qoidasiga koʻra, birinchi oʻquvchi birorta qisqa gap aytadi, boshqa oʻquvchi aynan shu gapga soʻz qoʻshib boraveradi.

Masalan:

1- o'quvchi; *Men hikoya o'qidim.*

2- o'quvchi; *Men **qiziqarli** hikoya o'qidim.*

3- o'quvchi: *Men kecha qiziqarli hikoya o'qidim va h.k.*

So'z qo'sha olmagan yoki xatoga yo'l qo'ygan o'quvchi o'yinni tark etadi. 6—7 daqiqa mobaynida o'yin davomiyligini ta'minlab turgan o'quvchilar g'olib bo'ladi va baholanadi.

«**Kim tezroq?**» o'yini yozma shaklda bajariladi va bunda har bir o'quvchiga ko'p ma'noli so'zlar yozilgan kartochkalar tarqatiladi. Masalan. *Bahor. Daraxtlar gullaydi. Gullar ochiladi. Qushlar sayray boshlaydi. Navro'zi olam kirib keladi. Doshqozonlar qaynaydi. Sumalaklar pishadi...* kabi. O'quvchilar esa mazkur gaplarni yoyiq gaplarga aylantirib yozishlari, ma'nodosh va zid ma'noli sozlarni topishlari lozim. Topshiriqni birinchi bajargan o'quvchi tuzgan gapini o'qib beradi. Vazifani bexato bajargan o'quvchi a'lo baho bilan rag'batlantiriladi.

«**Kuch birlikda**» o'yinini o'tkazish uchun xattaxta ikkiga bo'linib, har bir guruh uchun alohida mavzu yozib qo'yiladi. (Masalan, «*Gulzorda*» yoki «*Maktabimiz bog'i*» kabi). Bunda har bir guruh a'zosi gap turib, mavzu bo'yicha matn hosil qilishga o'z hissasini qo'shishi lozim. O'n daqiqa davomida qaysi guruh tez, chiroyli va mazmunli matn tuza olsa va ular o'z ma'nodoshlari bilan birga yozilgan bo'lsa, shu guruhga rag'bat kartochkasi beriladi, so'ngra tuzilgan matn doskaga yozdiriladi hamda zid va ma'nodish so'zlar lug'at daftarga yoziladi.

«**Muomalani biling**»

«O'zbek tili» darsliklarida beriladigan muomala odobiga oid ma'lumotlarni mustahkamlash jarayonida ushbu ta'limiy o'yindan foydalanish tavsiya etiladi. O'yinda o'quvchilar bir-biriga muomala odobiga oid so'z yoki gaplarni takror qo'llamasdan aytishlari kerak bo'ladi. Masalan: 1- o'quvchi; *Xush kelibsiz!*

2- o'quvchi: *Yaxshi keldingizmi?*

3- o'quvchi: *Rahmat!*

4- o'quvchi: *Minnatdorman.*

5- o'quvchi: *Yaxshi boring.*

6- o'quvchi: *omad sizga yor bo'isin!*

7- o'quvchi:

Ushbu o'yinni boshqacharoq tashkil etish ham mumkin. Bunda o'quvchilar ikki guruhga bo'lingani holda, 1- guruh ishtirokchilari ma'nodosh so'z va birikmalarni, 2- guruh vakillari esa shu so'z va so'z birikmalariga qarama - qarshi ma'noli so'zlarni aytib berishlari kerak bo'ladi. Guruh ishtirokchilari navbatma-navbat bir-birlariga murojaat qiladilar. Masalan:

1-guruh	2-guruh
odobli bola	odobsiz bola

ko'ngli qoldi (xafa bo'ldi) xursand bo'ldi....

kabi davom ettirib, oquvchilarga hafaqat so'zlar bir-biriga ma'nodosh yoki zid munosabatda bo'ladi, balki bitta so'zga butun boshli bir gap ma'nodosh yoki zid ma'noli bo'lishi mumkinligi haqida tushuncha beradilar.

«**Oltin toj**» o'yinini oyda bir marta o'tkazib turish o'tilgan mavzularni mustahkamlashga, o'quvchilar bilimining darajasini aniqlashga, bilim olish ishtiyoqini, intilishini kuchaytirishga yordam beradi. Bir oy davomida oltin toj sovrindori bo'lib yurish kichik yoshdagi maktab o'quvchilariga ko'tarinki ruh beradi, ularning darsga, til o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi.

Bu o'yin uchun:

- ☐ kim ko'p ma'nodosh so'zlarni biladi;
- ☐ kim ko'p qarama-qarshili ma'noli so'zlarni biladi;
- ☐ kim ko'p so'z variantlarini biladi;
- ☐ paronim va ko'p ma'noli so'zlarni biladi;
- ☐ kim ko'p badiiy asar o'qiydi;

kabi nominatsiyalarda o'rinlar joriy etish mumkin. Bu ishlarni doimiy o'tkazish, oquvchilar orasidan g'oliblarni aniqlash, taqdirlash boshlang'ich sinf o'quvchilari

orasida raqobatni o'stiradi. "Oltin toj" egalariga havas qilish va ular ham shu tojga erishish uchun harakat qilashlariga turtki bo'ladi.

4-sinf oqish kitobida berigan 291-mashq shartlarini bajarish jarayonida ma'nodosh va zid ma'noli sifatlarni topish ustida mustaqil ish topshiriqlari beriladi.

Zid ma'noli so'zlar Ma'nodosh so'zlar

Shirin-be'maza shirin, xushta'm

Achchiq-chuchuk lazziyatli, shifobaxsh

O'quvchilar lug'ati yangi-yangi ma'nodosh so'zlar bilan boyishi uchun matnda ishtirok etmagan ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar ustida ishlaymiz.

Chidam bilan—sabr-bardosh bilan,

Asal-bol.

Ma'qul-mos-maqbul.

4-sinf ona tili darsligida keltirilgan 301-mashqida uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlaridan bittadan tanlab, ularga xos belgilarni bildirgan sifatlarni to'plash va birikma tarzida yozishda tarmoqlash usulidan ya'ni tanqidiy mashq usulidan foydalanib ma'nodosh va zid ma'noli sifatlarni ustida ishlash mumkin. Bu mushuk va bo'rining xususiyatlariga berilgan ta'riflarni ma'nodosh va zid ma'noli so'zlarga ajratish orqali o'quvchilar lug'ati yangi ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar bilan boyish, birga taqqoslash, tahlil qilish, xulosa chiqarish ko'nikmasi ham shakllanadi.

Ushbu mashqni bajarish jarayonida ushbu topshiriqni mustaqil ish sifatida kichik guruhlar yoki har bir o'quvchiga individual berish mumkin. Har bir o'quvchi o'zining psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib uy hayvonlarini yoki yirtqich hayvonlarni tanlaydi. Shu jarayonning o'zida ayrim o'quvchilar umuman eshitmagan, tanish bo'lmagan so'zlar bilan tanishadilar ma'nosini bilib oladilar. Hech kim eshitmagan so'zlarni topgan o'quvchilarni rag'batlantirish o'quvchilarni lug'at ustida ko'proq ishlash, nafaqat ma'nodosh va zid ma'noli so'zlarni balki boshqa notanish bo'lgan so'zlarni (so'z variantlariga ham e'tibor qaratiladi)

ko‘proq o‘rganish, kitob bilan ishlash, kundalik axborotlar bilan tanishib borish ko‘nikmasini shakllanishiga yordam beradi.

Xuddi shu topshiriqdan xonaki va yovvoyi gullar, qushlarning xususiyatlari ustida ishlashda ham foydalanish yaxshi natija beradi.

O‘quvchilarning lug‘ati ma‘nosi bir-biriga yaqin va qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar bilan boyitiladi.

4-sinf ona tili darsligining 122-betida berilgan 291-mashqdagi matn orqali ham ma‘nodosh va zid ma‘noli so‘zlar ustida ish olib boorish mumkin.

Buning uchun matn avval tushuntiriladi.

Keyin sifat so‘zturkumiga doir so‘zlar so‘roq berish orqali aniqlanadi. Mashq uchun berilgan shart bajarilgach, maza-ta‘m bildirgan sozlarga avval ma‘nodosh, keyin zid ma‘noli so‘zlarni topish guruhlariga bo‘lib yoki individual tarzda beriladi.

Mashqqa qo‘yiladigan shart: *maza-ta‘m bildirgan sifatiarni tagiga shizing.*

Maza-ta‘m bildiruvshi sifatiarning yozilishini yodingizda tuting.

Shu so‘zlarning qaysi birida qanday xatoga yo‘l qo‘yishingizni ayting.

ASALNING YARATILISHI

Ari avval duch kelgan narsalarni tamaddi qilar ekan. Shirin, bemaza, achchiq, chuchuk narsalarni yeyish uni bora-bora noziklashtiribdi. So‘ng u o‘ziga ma‘qul taomni topmoqshi bo‘libdi. Kesha-yu kunduz tinmay mehnat qilibdi. Nihoyat xushta‘m taom tayyor bo‘libdi. Ari chidam bilan mehnat qilib, shifobaxsh va lazratli taom — asalni yaratibdi.

(“o‘zbek xalq ertaklari”dan)

Zid ma‘noli so‘zlar ma‘nodosh so‘zlar

Shirin-bemaza Shirin, chuchuk

achchiq- chuchuk bemaza, achchiq

kesha-yu kunduz shifobaxsh, lazratli

xushta‘m -mazali

asal-bol

297-mashqda berilgan Mamajon Xoliqov “Temur bobom” va Ollabergan Po‘latning “Jayronlar” she‘rlari orqali insonlar va yovvoyi hayvonlar xususiyatlarini o‘rganadilar.

TEMUR BOBOM

Temur bobom — Buyuk bobom,

Ellar aro

Suyuk bobom.

Dono, a‘lo,

Oqil bobom, Adolatli,

Odil bobom.

Mamajon Xoliqov

JAYRONLAR

O‘rmonda ochko‘z bo‘ri

Ko‘rindi-yu nogahon,

Shu ondayoq ekranda

Bo‘lib ketdi to‘polon.

Yuvosh jonivorlarni u

Quva ketdi tish g‘ajib.

Eh, ishqilib jayronlar

Qutulgan bo‘lsin qochib. *Ollabergan Po‘lat*

Mashq shartida “TEMUR BOBOM” she‘ridan alohida berilgan **oqil** va **dono**, **adolat** va **odil** sifatlarining ma‘nosini tushuntirish orqali o‘quvchilar ma‘nodosh so‘zlar ekanligini bilib oladilar va shu so‘zlar gaqarama-qarshi ma‘noli so‘zlarni topish topshirig‘ini berish o‘quvchilarni fikrlashga, izlanishga chorlaydi.

“TEMUR BOBOM”

Ma‘nodosh so‘zlar Zid ma‘noli so‘zlar

buyuk-ulug‘, qadrli beqadr

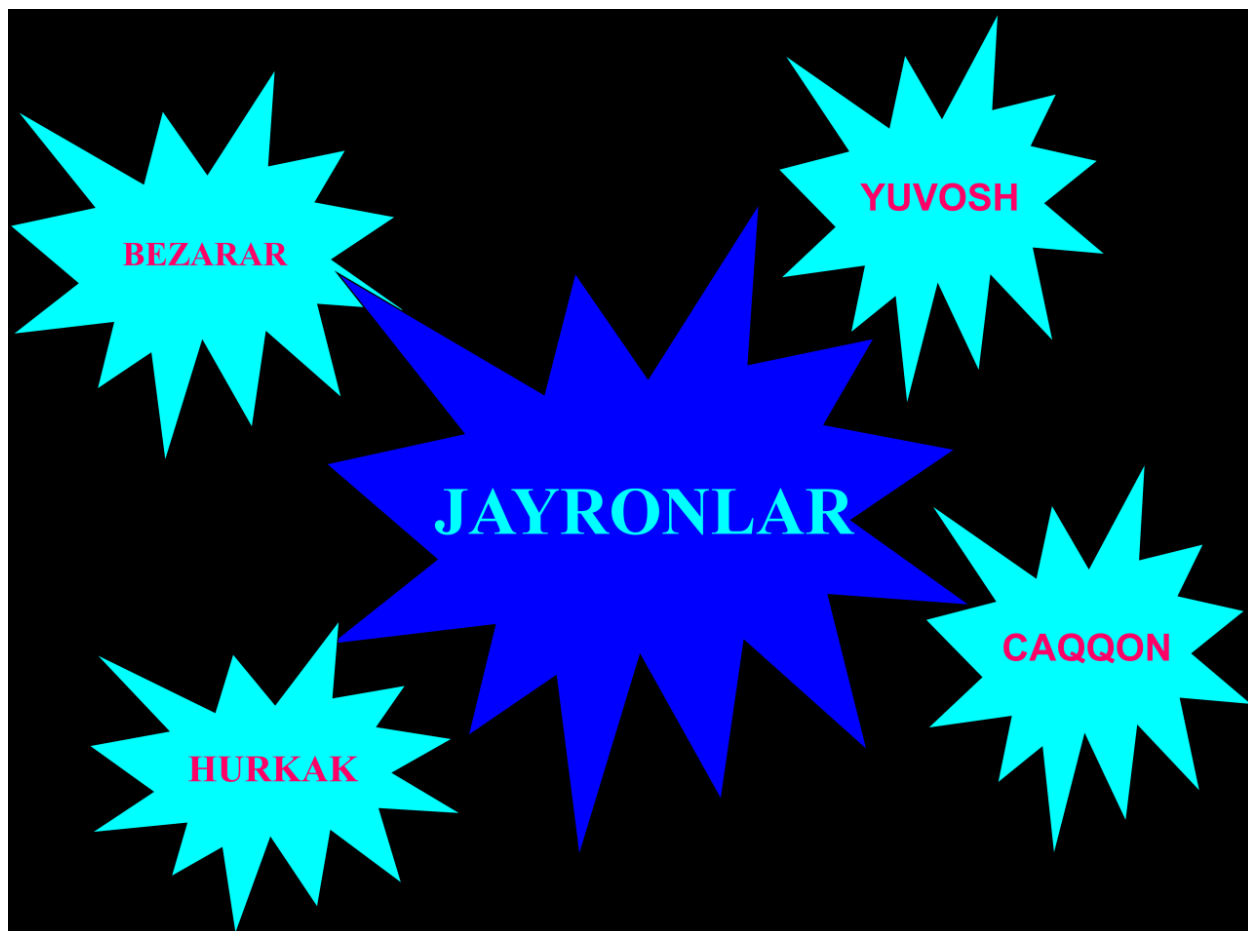
suyuk, a‘lo-eng sevimli yoqimsiz

dono, oqil-aqlli, donishmand aqlsiz

odil, adolatli –adolatparvar adolatsiz

Bu mashq orqali sifatlarning yasalishi va sifat yasovchi qoshimchalarning ham zid ma'noli va ma'nodoshligi haqida tushuncha berib o'tiladi.

“JAYRONLAR” she'ridagi hodisani avval baholash, tahlil qilish, undan so'ng ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlarni o'ziga bo'g'langan so'zlar bilan alohida yozish va ulaning qarama-qarshi ma'nosini topish topshirig'i bajartiriladi



Sifatlarni so'roqlar yordamida aniqlang, ularni qanday xususiyat bildirayotganligini, ayting savolini berish mumkin. Sifatlarni bog'langan so'z bilan birga ko'chiring va gapdagi vazifasini ayting.
Qarama-qarshi ma'noli so'zlarni yozing.



Slaydlar va multimediyali namoyishlar orqali ham o'quvchilarning zid ma'noli, ma'nodosh so'zlar, so'z variantlari bilan lug'atini boyitish, mustaqil fikrlash ko'nikmasini shakllantirish samarali usullardan hisoblanadi.

Demak, boshlang'ich sinflarning har bir ona tili darslarida o'quvchilarning lug'atini oshirish mashqlari ish turlarining turli-tumanidan foydalanib amalga oshirilishi mumkin. Faqat o'quvchilarning yosh xususiyatini hisobga olish hamisha bosh masala hisoblanadi.

Zakovat o'yini

Bu o'yinni o'tkazishda dastlab xonani o'yinga moslashtirish lozim bo'ladi. O'yin ishtirokchilari test yordamida saralab olinadilar. Yuqori ball olgan

o'quvchilar o'yinda ishtirok etish huquqiga ega bo'ladi. O'yin qatnashchilari 6-8 o'quvchidan iborat bo'ladi. Qolgan o'quvchilar esa o'yinni tomoshabin sifatida kuzatib turishadi. O'yin uchun mo'ljallangan savollar konvertga joylashtirilib, qo'yiladi. Guruh sardori savolni olib o'qituvchiga beradi. O'qituvchi savolni o'qib eshittiradi. Javobni aniqlash uchun bir daqiqa vaqt ajratiladi. Bu vaqt orasida o'yin ishtirokchilari javobni maslahatlashib topishga harakat qilishadi.

“So'zning atash ma'nosi” mavzusini o'rganishda bu o'yinni qo'llash va quyidagi savollardan foydalanish mumkin.

Savol: Atash ma'nosi qanday ma'noga aytiladi? Misollar keltiring.

Javob: So'zlarning borliqdagi qanday narsa-hodisalar, belgi-xususiyatlar, harakat-holatlarni bildirishi uning atash ma'nosi sanaladi. Masalan, daftar deganimizda borliqda ko'z oldimizda yozish uchun mo'ljallangan o'quv quroli g'aydalanadi. Bu esa uning atash ma'nosi hisoblanadi.

Savol: Qanday so'zlar atash ma'nosiga ega?

Javob: Faqat mustaqil so'zlarga atash ma'nosiga ega bo'ladi. Olmoshlar bundan mustasno. Ular atash ma'nosiga ega bo'lgan so'zlarga ishora qiladi.

O'yin shu tariqa davom ettiriladi. Savollarga to'g'ri javob bergan guruh g'olib sanaladi.

6x6x6 o'yini

Ta'lim jarayonida foydalanish mumkin bo'lganlaridan yana biri 6x6x6 metodidir. Bu metoddan foydalanishda ona tili o'qituvchisida pedagogik mahorat va ziyraklik, guruhlarini oqilona shakllantira bilish talab qilinadi. Bu metodda sinfdagi o'quvchilar olti-oltitadan guruhlariga bo'linadilar. Guruhlarga muayyan nomlar bo'linadi. Dars mavzusi e'lon qilinadi, o'qituvchi guruh a'zolarini almashtiradi. Yangi guruhda avvalgi guruhdag bitta vakil qoladi va o'z guruhining mavzu yuzasidan chiqargan xulosalarini yangi guruhga bayon etadi. Yangi guruh a'zolari avvalgi guruhning fikr va xulosalarini o'rganadilar, unga o'z munosabatlarini bildiradilar. Shu tariqa qisqa vaqt ichida o'quvchilar tomonidan ham mavzu yuzasidan fikr bildiriladi. Ham bu fikrlar ularning o'zlari tomonidan taxlil qilinadi va baholanadi.

Limerik

Sinf doskasiga limerik osib qo'yiladi. Har bir ijodiy guruhdan bittadan vakil limerikning ikki-uch satrini tanlab oladi.

Vazifa: Tanlab olingan satrlar mazmuniga moslab, she'riy matn tuzishni davom ettirish.

Vazifani bajarish uchun 10 minut vaqt beriladi. So'ngra har bir guruhdan bir kishi taqdimotga chiqadi. O'yin so'ngida o'qituvchi bajarilgan ishlarni sharxlaydi.

Masalan,

Omonjon uxlab qolib

Ko'rdi qiziq tush ...

I guruh: Dangasalik qilmasdan Turoq pastga tush.

Erta turib yuzin yuvmoq

Xo'p yaxshi odat.

II guruh: ***Bu odatni ep bilganga***

Yuz karra rahmat.

Hamma bilar, bahordan so'ng

kelar yoz;

III guruh: ***Bu fasllar haqida o'ylab ko'rib***

insho yoz.

O'tib borgani sari mani yoshim

IV guruh: ***Yoshligimni o'ylab oqar ko'zimdan yoshim.***

Taqdimot qismida guruh a'zolari shakldosh so'zlarni sharxlaydilar.

Refleksiya o'yini

Bu o'yinda unitilgan bilimlar esga solinadi.

Ma'lumki, "Leksikologiya" bo'limi yuzasidan ilk tushunchalar boshlang'ich sinfdan boshlab o'rgatiladi. Bunda refleksiya o'yini orqali o'rgatilgan bilimlar esga solinadi. O'qituvchi quyidagi she'rni (tuyuqni) o'quvchilarga taqdim etadi. O'zingiz bilgan shunday she'rlarni eslang.

1. Olma eksa bog'iga har kim,
Mehmonga ol, e demasmi?
“Olma” mening mehmondo'st xalqim
Odatiga yot so'z emasmi? (E.V.)
2. Kellar sel, ko'kda goho bo'lsa chaqmoq,
Zarar qilgay danakni tishda chaqmoq.
Yomondir ikki o'rtoq orasida
Urishtirmoq uchun bir-biriga chaqmoq. (Habibiy)
3. Shom yanglig' yonadur boshingda o't,
Ko'z yoshimdan yer yuzida undi o't.
Qon yoshim qildi yo'lingni lolazor,
Muncha taqsir ayladim, qonimdan o't. (Navoiy)

Topishmoqlar.

Kichik bir maydonchada

Pir pirar ikki chiroq.

Uning qoq o'rtasidan

Kesib o'tgan **katta** tog'.

Yorug' kunni boshlaydi,

Undan borliq yashnaydi.

Bu topishmoqni javobini topish bilan birgalikda, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlarni topish topshirig' ham beriladi.

1. Bir otasi, bir onasi

Necha yuz ming bolasi. (quyosh, oy, yulduzlar)

2. Oltin tegirmon toshi

Oltin egarning qoshi.

Uni topgan kishining,

Yuz yigirmada yoshi. (tish)

3. Bir otim bor ovushgina

Piyodaga kovushgina. (eshak)

4. Tutdan bizga ko'ylak to'qir. (ipak qurti)

5. Osh ichida tosh

Tosh ichida osh. (o'rik)

6. Qizil qiz yer ostida

Sochlari yer ustida. (qizilcha)

Darslikda berilgan yoki mustaqil ravishda mavzuga mos **maqollar ustida** ham qarama-qarshi ma'noli va ma'nosh sifatga oid so'zlar topish ishlari bajarish mumkin.

To'g'ri odam egri so'zdan or qiladi.

Befoyda so'zni ko'p aytma, foydali so'zni ko'p eshlitishdan qaytma.

Chin so'zni **yolg'onga** chulg'ama, **chin** ayta oladigan tilni **yolg'onga** bulg'ama. (Navoiy)

O'quvchilar tomonidan yodga olingan she'r, topishmoqlar, maqollar taqdimot etilgach, mavzuga moslari doskaga yozib sharhlanadi.

Refleksiya o'yinini quyidagi tarzda ham tashkil etish mumkin; bunda o'quvchilarning o'zaro hamkorligi, bir-birlariga ishonch muhiti ta'minlanadi; o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlari o'stiriladi.

Bu o'yinda xotirlash jarayoniga turtki bo'ladigan manbalardan foydalanish mumkin (masalan, ko'rgazmali qurol, lug'at, hayotiy voqea, matn yoki she'r kabilar)

Mazkur manbalar yordamida esga olingan mavzular guruhlariga bo'lib beriladi:

I guruh – shakldosh so'zlar

II guruh – ma'nodosh so'zlar

III guruh – zid ma'noli so'zlar

IV guruh – paronimlar

V guruh – so'z variantlari

yuzasidan taqdimotga tayyorlanadilar. Taqdimot so'ngida fikrlar umumlashtiriladi.

Til xazinasiga sayohat

Darsda o'rganilayotgan mavzu xazina yashiringan boylik deb e'lon qilinadi. Kichik ijodiy guruh a'zolari yangi mavzuga doir o'zlari va o'rtoqlarida mavjud bo'lgan tasavvurlar bilan o'rtoqlashadilar. Har bir guruh a'zosi daftariga o'rtoqlaridan bilib olgan ma'lumotlarni yozib boradi. Eng muhim ma'lumotlar doskaga yozib boriladi va xazina sirlari oydinlashib boradi.

“Til xazinasiga sayohat” o'yinini tashkil etish uchun oldindan ikki katta quti yasab, “SHakldosh so'zlar”, “Ma'nodosh so'zlar”, “Zid ma'noli so'zlar”, “Paronimlar”, “So'z variantlari” mavzulariga oid ma'lumotlar shu qutilarga solinadi. O'quvchilarga yuqoridagi mavzularga tayyorlanib kelishlari uchun oldindan manbalar beriladi.

Darsda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi. Guruh a'zolari mavzuga doir tasavvur va fikrlari bilan o'rtoqlashadilar. Har bir guruh bildirilgan fikrlarni yozib boradilar. Yozilgan ma'lumotlar ikkinchi bo'sh qutiga solinadi. So'ngra o'qituvchi tomonidan dastlab birinchi quti ochilib, o'qituvchi tomonidan shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli, paronim so'zlar va so'z variantlariga doir ma'lumotlar bilan tanishiladi. So'ng ikkinchi qutidagi guruhlar tomonidan yozilgan ma'lumotlar o'qiladi. Ma'lumotlar solishtiriladi, izohlanadi.

Bingo

Mazkur o'yinni tashkil etish uchun o'qituvchi Bingo jadval tuzadi, jadval ichiga mavzuga oid eng muhim ma'lumotlar va topshiriqlar joylashtiriladi. Dars jarayonida Bingo – jadval har bir o'quvchiga tarqatiladi. Qaysi o'quvchi Bingo – jadvalni birinchi bo'lib bajarsa, “Bingo” deb xitob qiladi.

Birinchilardan bo'lib bajargan o'quvchilar boshqa o'quvchilarga yordamlashadi. G'olib o'quvchilar rag'batlantiriladi. Bu o'yindan yakunlovchi o'yin sifatida foydalanish mumkin.

Quyida bu dars jarayonida foydalangan “Bingo” – jadvalni havola etamiz.

		B	I	N	G	O
1.	Ma’nodosh	Bir ma’no asosi doirasida turli ma’no qirralarini ifodalovchi so’zlardir. Misol:	Anglatgan ma’no qirrasiga ko’ra farqlanadi. Misol:	Uslubiy bahosiga ko’ra farqlanadi. Misol va sharh.	Nutqiy xoslanish belgisiga ko’ra. Misol va sharh.	Do’st, dunyo, istak, izlamoq so’zlariga ma’nodosh toping.
2.	Shakldosh	Yozilishi yoki aytilishi bir xil bo’lib ma’nolari har xil bo’lgan so’zlardir. Misol:	Shakldosh so’zlardan o’zbek adabiyotida tuyuq yaratiladi. Misol va sharh.	qo’lingdan kelgancha chiqar yaxshi <u>ot</u> . Yaxshilik qil bolam, yomonlikni <u>ot</u> . Sharhlang.	Ot, tush, kul, yoz, sog’ so’zlarining shakldoshlarini toping. Misol:	Yuz, qir, tut, qo’y, o’t so’zlariga gap tuzing. Misol:
3.	Zil ma’noli	Bir-biriga zid bo’lgan narsa, harakat, belgi, miqdorini atab kelgan so’zlardir. Misol:	Zid ma’noli so’zlardan tazod san’ati yaratiladi. Misol:	Maqollarda zid ma’noli so’zlar ishlatiladi: Misol:	Zid ma’noli so’zlar ijobiy va salbiy bo’yoqqa ega bo’lishi mumkin. Misol va sharh.	Go’zal, oq, yaxshi, shirin, yig’lamoq, jasur so’zlariga zid ma’noli so’zlar toping. Misol:
4.	Paronim	Faqat bir tovush bilan farqlanuvchi, lekin bir xil talaffuz qilinadigan so’zlardir. Misol:	Talaffuzi yaqin bo’lganligi uchun bunday so’zlarni bir-biri bilan almashtirib qo’yish ehtimoli bor. Misol va sharh.	Abzal – afzal, amr – amir so’zlari qatnashgan gaplar tuzing. Misol:	Daho, pol, bob, tub so’zlaridan paronim hosil qiling.	Afzal so’zining ma’nodoshini, paronimini, antonimini toping.
5.	So’z variantlari	Bir so’zning ikki yoki undan ortiq shaklda ifodalanishi. Misol:	Mazmun va mohiyati jihatidan aynan bir xil va bir-biriga yaqin so’zlar. Misol:	Adab – odob, arava – aroba, kabutar – kaptar so’zlari qatnashgan gaplar tuzing.	So’zlarning abdiy adabiyotda xilma-xillik variantlar uchraydi. Misol va sharh.	Terminalogiyaga oid so’z variantlari ham uchraydi. Misol va sharh.

Rolli o’yinlar

O’yinni o’tkazishdan maqsad:

1. O’quvchilarni o’zaro fikr almashishiga, mustaqil fikrlashga yo’naltirish;
2. O’quvchilarni bog’lanishli og’zaki va yozma nutq ko’nikmalarini o’stirish;
3. Nutqiy malakalarni rivojlantirish;

O’yin uchun 20 daqiqa ajratiladi: O’quvchilar tomonidan “Alisherning zukkoligi” mavzusida sahna ko’rinishi namoyish etiladi.

Alisherning zukkoligi

G'iyosiddin Kichkina ertalab o'g'li bilan suhbatlashib o'tirardi. Mahram kirib keldi. G'iyosiddin unga "Tut" – dedilar. Mahram hayron bo'lib, o'ngu chapga qaradi.

- Tut keltiring, hazratim tut emoqchilar, - izoh berdi yosh Alisher.

Tut pishig'i edi, G'iyosiddin suyakli, zukko o'g'li Alisher bilan tut emoqchi edi.

I topshiriq:

Mahramning nima uchun hayron bo'lganligini tushuntiring.

Davra qurib o'tirgan guruh a'zolari taqdimotga chiqib o'z fikrlarini bildiradilar.

II topshiriq:

"Alisherning zukkoligi" mavzusiga o'hshash sahna ko'rinishi tayyorlang (soch, tort, o't, qo'y, ot kabi so'zlar misolida).

O'z o'rningni top

Ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, paronim so'z va so'z variantlaridan misol aralash holda guruhlariga tarqatiladi. Har bir guruhga mazkur mavzular bo'lib beriladi.

I guruh – "SHakldosh"

II guruh – "Ma'nodosh"

III guruh – "Zid ma'noli"

IV guruh – "Paronimlar"

V guruh – "So'z variantlari"

Har bir guruh o'ziga tegishli so'zlarni tanlab, o'z o'rniga qo'yadi.

Ijodiy mashqlar

Bu o'yin ijodkorlikka da'vat etuvchi o'yinlardandir. O'yinni o'tkazishdan maqsad:

- tasavvurni o'stirishga da'vat etish;
- guruh bo'lib ishlashda hamkorlikka o'rgatish.

Guruhlarga bo'linadilar. Guruh a'zolaridan bir kishi o'z tasavvurida tug'ilgan qisqa jumlani aytadi va shu asosida bog'li matn tuziladi.

Matndan mavzuga mos so'zlar topilib sharhlanadi. Mazkur o'yin orqali o'quvchilarning jamoa bo'lib bog'li matn tuzish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Shuningdek, turli xil ta'lim texnologiyalaridan ham foydalanish, tarqatma materiallar, ko'rgazmali qurollar, savol-javob, ertak qahramonlari xususiyatlarini tahlil qilish orqali ham o'quvchilar lug'atini zid va ma'nodosh so'zlar, so'z variantlari ustida ishlash mumkin.

Ona tili darslarida ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilar olgan bilimlarini mustahkamlash, lug'at boyligini o'stirishga to'g'ri taskil etilgan dars va to'g'ri tanlangan ta'limiy o'yinlarning ahamiyati juda kattaroq tutadi.

Xulosa qilib aytganda, dars jarayonida o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olib, ta'limiy o'yinlardan foydalanish samarali natijalarni qo'lga kiritishga yordam beradi. Chunki, boshlang'ch sinflarda hali o'yin faoliyati ayni avjida, qiziqishlar quchog'ida, orzular olamida yashaydilar.

Boshlang'ch sinflarda ona tilining ilmiy jihatlarini tushuntirish juda murakkab bo'lganligi bois pedagogik texnologiyalardan foydalanish barkamol avlod tarbiyasida juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir dars bir asar sifatida amalga oshirilishi bugungi kunning asosiy masalasi hisoblanadi.

Bob yuzasidan xulosa

Ona tili ta'limida o'yin texnologiyalarini qo'llash, ulardan foydalanish juda katta samara beradi. O'quvchilarning bunday darslarda qo'llaniladigan o'yin texnologiyalari orqali dunyoqarashi kengayadi, faolligi kuchayadi, ta'lim jarayonlariga bo'lgan e'tibor va qiziqishlari ortadi, bilim va ko'nikmalari mustahkamlanadi. Eng muhimi esa, o'qituvchi ta'lim samaradorligiga va o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishadi.

UMUMIY XULOSA VA TAVSIYALAR

Tilshunos Krushevskiy: “Til yangilanib o‘z sostavini ba’zi faktorlar bilan buzayotganga o‘xshaydi-ku, lekin aslida esa bu faktorlar til uchun oliy darajada foydalidir. Ular tilga doimiy yangi materiallar etkazib turadi” – degan fikrlari ayrim olimlarning so‘z variantlarini salbiy hodisa sifatida baholaganlari uchun aytilgan bo‘lsa ajab emas.

Til madaniyati umummadaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, uning yuksalishida kuchli quroldir. Til ijtimoiy hayotda muhim rol o‘ynaydi. SHuning uchun ham har bir kishidan tilning taraqqiyot qonunlarini mukammal bilish, unga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish talab etilayotgan davrda bizningcha, savodxonlik bilan bog‘liq bo‘lgan so‘z variantlarini ham to‘liq o‘rganish lozim.

Shu maqsadda ishimizda so‘z variantlari va unga aloqador masalalar yuzasidan o‘z qarashlarimizni bayon qilish asosida quyidagi xulosalarni chiqardik:

1. O‘zbek tilshunosligining so‘nggi yutuqlariga asoslangan holda so‘z variantlariga doir qarashlar talqin etildi.
2. Ilmiy-nazariy adabiyotlarda so‘z variantlari talqinining nazariyadagi holati, metodik adabiyotlarda masalaning qay darajada yoritilganligini o‘rganish “Ona tili” dastur va darsliklari tahlil etildi.
3. Ona tili ta’limiga qo‘yiladigan bosh maqsad “ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki, yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish” bo‘lganligi uchun ham so‘z variantlari va unga yondosh hodisalarni o‘rgatish jarayonida o‘quvchilarning fikrlash salohiyatini, mantiqiy tafakkurini o‘stirishga xizmat qiladigan ilg‘or ta’lim usullari va vositalardan o‘rinli foydalanish zarur bu jarayonning samarasi har bir darsda o‘qituvchi-o‘quvchi-o‘quv qurollari va vositalari munosabatlarining qay yo‘sinda tashkil etilishiga bog‘liq.
4. Ona tili darslarini tashkil etish shunday murakkab jarayonki, unga hamma

vaqt ham bir qolipda, bir xil yo'nalishda yondashib bo'lmaydi. Bu esa o'quvchini fikrlashga yo'naltiruvchi interfaol o'yinlardan foydalanishni taqozo etadi. Mazkur yo'nalishda ona tili o'qituvchilariga metodik jihatdan yordam beruvchi tavsiyalar, qo'llanmalar, ilg'or pedagogik texnologiyalar namunalarining yaratilishi bugungi kunda juda zarurligi shu bilan asoslanadi.

5. O'quvchilarni lug'at turlari, xususan, imlo lug'ati, omonim, sinonim, antonim, paronim, so'z variantlari kabi lingvistik lug'atlar bilan ishlashga o'rgatish orqali ularning dunyoqarashini boyitish, mantiqiy tafakkurini o'stirish imkoniyatlari kengayadi. Lug'at bilan muntazam ishlash o'quvchilarning so'z boyligini oshirishga, so'zlarning ma'nolarini anglashga, savodxonlik darajasini ko'tarishga xizmat qiladi.
6. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga zid ma'noli, ma'nodosh so'zlar, so'z variantlari haqida bilimlar berish faqat ona tili darslari bilan chegaralanib qolmasdan, o'qish darslari davomida ham o'rgatib boriladi. Ayniqsa, asar mazmuni va asar qahramonlarini tahlil qilish jarayonidagi lug'at tarkibi, undagi qarama-qarshi ma'noli, ma'nodosh so'zlar, so'z variantlari, ko'p ma'noli so'zlarni o'rgatishda o'qish kitobida berilgan matnlar tahlili, har bir darsda o'tkaziladigan lug'at ishlari katta ahamiyatga ega. Bunda amaliy ishlar orqali nazariy bilimlar hosil qilib boriladi.
7. Ona tili darslarida o'zbek tilining leksik tarkibini o'rgatish bolalarni keying bosqichlarda o'rganilishi kerak bo'lgan bilimlarni egallash uchun poydevor yaratishga ham zamin hozirlaydi.
8. Ko'rib chiqilgan masalalar bo'yicha quyidagi **tavsiyalarni** bermoqchiman:
9. Qarama-qarshi ma'noli ma'nodosh so'zlar, so'z variantlari ustida ishlashdan o'qish darslarida ham foydalanish o'quvchilarni mustaqil fikrlashlari uchun yaxshi natija beradi;
10. Ona tili darslarida zid ma'noli va ma'nodosh, so'z variantlari ustida ishlashda turli o'yinlardan foydalanib o'quvchilar qiziqishlarini oshirish mumkin.

11. O'quvchilar uchun lug'at daftari tuttirish ishlarini tashkil etish va lug'at turlari ustida ishlashni nazorat qilish.
12. Ta'limiy o'yinlardan har bir mavzularda foydalanish o'quvchilar nutqiy qobiliyatini yanada o'sishiga yordam beradi.
13. Ona tiladan didaktik o'yinlar hamda ta'lim texnologiyalaridan, texnik vositalardan foydalanishni tavsiya etish mumkin.
14. Zid ma'noli va ma'nodosh so'zlar, so'z variantlari ustida ishlash jarayonida o'qish kitobida berilgan mavzularni misol tariqasida olib, mazmunga mos multfilmlar bilan qahramonlar xususiyati ustida ishlash mumkin. Bu ish turi integratsilashgan darsdek o'quvchilar qiziqishini oshiradi, tahlil qilishni o'rgatadi.
15. Demak, boshlang'ich sinf ona tili darslarida qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlar, so'z variantlari ustida ishlash o'quvchilar nutqini o'stirishda, lug'atini boyishda katta ahamiyat kasb etar ekan. Negaki, tilimizning lug'atidagi eng chiroyli, jozibador, asar yaratish mumkin bo'lgan so'zlar leksikologiya bo'limida o'rganiladi. Bu bo'limni yaxshi o'rgangan o'quvchilar kelajakda so'z san'atkorlari bo'lib yetishsalar neajab.

Foydalanilgan adabiyotlar:

I. Ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 22-dekabr 2017-yil. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – B.72.
3. Mirziyoyev Sh.M. - “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi”ma'ruzasi // Kuch adolatda gazetasi. №: 47. 2016 yil. 8 dekabr. – B.3.
4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va faravon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2016.
5. O'zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” –T.: 1998
6. O'zbekiston Respublikasining „Ta'lim to'g'risida”gi qonuni. // Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: „Sharq”, 1997.
7. Uzviylashtirilgan davlat ta'lim standarti / boshlang'ich ta'lim uchun.-T.
8. Uzviylashtirilgan Davlat Ta'lim standarti va o'quv dasturi. –Toshkent.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar:

1. Shukurov R. So'z variantlarining leksik-semantik differensiasiyasi. T., “Fan”, 2006.
2. Ma'rufov A. Paronimlar lug'ati, T., 1974.
3. Nishonov P. Terminologiyada sinonimiya va unga yondosh hodisalar. T., Til va adabiyot ta'limi, 2009, 1-son, 63-66-betlar.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. T., O'qituvchi, 1992.
5. Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. T., O'qituvchi, 1980.

6. Shukurov Rashid. Soʻzning oʻzak variantlarida yuz beradigan fonetik oʻzgarishlar. T., Til va adabiyot taʼlimi, 2016, 4-son, 32-35-betlar.
7. Shukurov R., Maraimov A. Soʻz variantlarining turli maʼnolardagi alohida soʻzlarga aylanishi. “Til va adabiyot” oʻqitishning dolzarb masalalari” ilmiy toʻplam. T., “Fan”, 2008, 45-47-betlar.
8. Shukurov R. Soʻz variantlarining leksik-semantik differensiasiyasi. T., “Fan”, 2006.
9. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. M., “Rus tili”, I-II tom. 1981
10. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. T., I-II tom. 2008.
11. Oʻzbek tilining imlo lugʻati. T., 1976.
12. Oʻzbek tili leksikologiyasi. M., Fan. 1981.
13. Hojiyev A. Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati. T., Oʻqituvchi, 1974.
14. Gʻulomov A., Qodirov M. Ona tili oʻqitish metodikasi. –T.:«Universitet», 2001. -B.
15. Ashrapova T., Odilova M. Ona tili oʻqitish metodikasi. –Toshkent, 1984.
16. Gʻulomov Yo., Rasulov I., Rustamov H., Mirzahmedov B. Oʻzbek tili oʻqitish metodikasi. -T.: “Oʻqituvchi”. 1975.
17. Shokirov B., Mahkamov F. “Oʻqitishning zamonaviy usullari”. Boshlangʻich taʼlim jurnali, 1-son. Toshkent, 2005.
18. Matchonov S. va boshq. Boshlangʻich sinf oʻqish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil yetish. - T.: „Yangiyul poligraph Servitse 2006
19. Gʻulomov A., Qodirov M. Ona tili oʻqitish metodikasi. –T.:«Universitet», 2001. -B. 29
20. Gʻulomov Yo., Rasulov I., Rustamov H., Mirzahmedov B. Oʻzbek tilioʻqitish metodikasi. -T.: “Oʻqituvchi”. 1975.
21. Shokirov B., Mahkamov F. “Oʻqitishning zamonaviy usullari”.Boshlangʻich taʼlim jurnali, 1-son. Toshkent, 2005
22. Gʻafforova T. va boshqalar. “Ona tili”. -T.: “Oʻqituvchi”, 2001.
23. T.Gʻafforova, E.Shodmonov, X.Gʻulomova .Ona tili. 1-sinf uchun darslik, ”Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati,-T.:2019

24. K.Qosimova, S.Fuzailov, A.Ne'matova. Ona tili. 2-sinf uchun darslik, Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi ,T:2018.
25. S.Fuzailov, M.Xudoyberganova, Sh.Yo'ldosheva. Ona tili, 3-sinf uchun darslik "O'qituvchi" nashriyot- matbaa ijodiy uyi,-T.:2019
26. R.Ikromova, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, D.Shodmonqulova .Ona tili. 4-sinf uchun darslik, "O'qituvchi" nashriyot- matbaa ijodiy uyi,-T.:2019
- 27.Hasanboyev J., To'raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O., Usmanov N. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – T.: Fan va texnologiya. 2009. – 672 b
- 28.. Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyeva R. O'qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2016. – 224 b.
29. Matchonov S., G'ulomova X., Dolimov Z. 4-sinfda o'qish darslari. O'qituvchi kitobi. – Toshkent: Yangiyo'l, 2017. – 192 b.
30. Matchonov S., Shojalilov A. va boshq. O'qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. – Toshkent: Yangiyo'l poligraph service, 2017. – 216 b.
31. Yo'ldoshev J. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
32. G'afforova T. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Tafakkur, 2011. – 160 b.
- 33.G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O'qish kitobi. 1- sinf. – Toshkent: Sharq, 2017. – 128 b.
34. G'afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. O'qish kitobi. 2- sinf. – Toshkent: Sharq, 2018. – 176 b.
35. Ziyodova T. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish. Ona tili o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma/ Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 80 b.

Eletron ta'lim resurslari

- <http://www.Ziyo.net>;
- <http://www.ziyouz.uz>;
- <http://www.uzedu.uz>;

- <http://www.kitob.uz>;
- <http://www.fikr.uz>;
- <http://www.edunet.uz>;